

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəлəр мəтнинəси)

Биринчи бурəхылмш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
(журналгоина əлəвə)

Бакы—1965

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəч.мүəси)

Биринчи (45-чи) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1965

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

МƏКТƏБДƏ АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ТƏДРИСИНИ КЕЈФИЈЈƏТИНИ ДАҺА ДА ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

МҮНДƏРИЧАТ

	Сəв.
Мəктəбдə Азəрбајчан дили тəдрисини кəјфијјəтини даҺа да Јахшылашдыраг	3
I. ИВТИДАИ МƏКТƏБДƏ АНА ДИЛИ ТƏДРИСИ	
С. Əһмədов — Биринчи синиф шакирдлəрини чүмлə вə рабитəли мəти үзəриндə ишлэтмэк Јоллары.	8
Б. Шүкурова — Тапмачалар вə аталар сөзү шакирдлəрини нитгини инкишаф етдирмəјини вəситəсидир.	20
II. ОРТА МƏКТƏБДƏ АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ТƏДРИСИ	
М. Бəсəнов — Сифət, сəј вə əвəзлијин тəдрис замани нитг инкишафы үзəрə апарылачаг ишлэрə даир.	27
С. Əһмədов — Шакирдлəрини јазылы вə шифаһи нитглəрини пəчə инкишаф етдирирəm.	38
Ə. Ширинов — Азəрбајчан дили мəшғəлэлəриндə дəрслик вə тапшырғылар үзəрə мустəгил ишлəри тəшкилине даир.	44
Ə. Зейналов — Мүбтəданнн əлавлəри.	52
III. ОРТА МƏКТƏБДƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ	
Ч. Əһмədов — Əдəбијат тəдрисини мүасир тəлəблэр сəвијјəсинə.	58
Ə. Əлијев — Р. Рзынн «Лепни» поемасыннн тəдриси тəчрүбəсиндэн.	68
Ј. Јусифов — Сејид Күсəјини «Кор кишинни арвады» һекзəјəсини тəдрисиндə шакирдлəрини атеист тəрбијəsi.	74
Д. Мəзимədов — Əдəбијат дəрслəриндə никбинлик тəрбијəsi һағында.	77
Т. Əһмədов — Н. Нəримановун «Наданлыг» комедијасыннн тəһлилы һағында.	82
Ə. Митрəјев — Ишнə јазыја һазырлыг, онун апарылмасы, јохланымасы вə сəһвлəрин дүзəлдилмэсн тəчрүбəсиндэн.	91
Ə. Мəзимədов — Шакирдлəрини естетик тəрбијəсиндə əдəбијат дəрлəни мəшғəлэлəринини ролу.	99
Бу китаблары окумалы мəслəһət билерик.	105

Мəктəблəримизин гаршысында дуран башлыча вəзифэлəрдэн бири дə Азəрбајчан əдəби дилинə мустəгил сурəтдə јијəлэнмəји шакирдлəрə өјрəтмэкдир. Əз фикирлəрини парлаг, анылашылан бир шəкилдə, дəлилли-субутлу ифадə етмэк, јери кəлдикдə һəмин фикирлəри мұдафиə едиб башгаларыны инандырмага чалышмаг, мə'рүзə илə чыхыш етмэк, мүсаһибə апармаг, гəзетə кичик очерк вə ја мəгалəлэр јазмаг — бүтүн бунлар орта мəктəби битирэн һэр бир кəнчə күндəлик һəјатдə фəал иштирак етмэк үчүн чох лазымдыр. Она көрə дə мəктəбдə Азəрбајчан дили тəдрисини бүтүн гурулушу шакирдлəрдə ана дилинə мараг вə мəһəббət тəрбијə етмəли, онлары дилимизин түкəнмэз сəрвəтлəриндэн практик сурəтдə истифадə едə билмэк үчүн силаһландырмалыдыр.

Мүəллимлəримизин бу илки јанвар мұшавирлəри вə 1964—65-чи дəрс илинин биринчи јарысында кечирилмиш елми-методик јығынчаглар тəсдиг етди ки, шакирдлəрин үмүми дил инкишафы кечэн иллэрə нисбəтэн јүксəлимиш, онларын дил өјрəнмэкдə фəал иштирак етмəлери, тəлим-тəрбијə мəсəлэлəринини мүвəффəгијјəтлə һəлл олунмасына мүзəјјэн дərəчэдə имкан вермишдир.

Шакирдлəрин нитг инкишафы вə гəдэр јүксək олса, онларын имла вə ишнə јазыларындакы грамматик сəһвлэр дə бир о гəдэр аз олар.

1964—65-чи дəрс илинин биринчи јарысынын јекунлары, Азəрбајчан дили дəрслəриндə шакирдлəрини тəфəккүр фəалијјəтлəринини инкишафы сəһəсиндə бəзи мүвəффəгијјəтлəрини олдуғуну кəстəрди. Мə'лум олду ки, бурадə артыг грамматик гəјдалары вə дəрсликдəки мисаллары механики сурəтдə əзбэрлэмэк əвəзинə, грамматика дəрслəриндə шакирдлэр чанлы сөз үзəриндə мүсаһибə апармаг, үслубијјата даир əмəли ишлэр көрмэк, бир сыра мұгајисэлэр апарыб пəтнчэлэр чыхармаг вə чүмлэлэр гурмаг кими фəјдалы ишлэрлə мəшғул олмушлар. Бу да фəрəһлэндиричч һалдыр ки, артыг бир сыра мəктəблəримиздə габагчыл дил мүəллимлəримиз шакирдлəр-

дә мүстәғия фикир, дүшүнчә вә мұлаһизә ојатмағ мәсәләси илә чидди мәшғул олмаға башламышлар.

Әлбәтте, фикир ојатмағ аздыр, шакирдләре фикирләшмәји, дүшүнмәји дә өјрәтмәк лазымдыр.

Азәрбајҗан дили муәллимнинин мұһүм вәзифәси, өз фәннинин тәдриси васитәсилә шакирдләрин үмуми мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәкдир. Биз, шакирдләрин үмуми мәдәни сәвијјәсини јалғыз бәди, елми-күтәви, сийәси вә әдәби әсәрләрин охунмасы васитәсилә јүксәлтмирик; үмуми мәдәни сәвијјәнин јүксәдилмәсиндә грамматика дәрсләри, шифаһи вә јазылы нитгин инкишаф етдирилмәси үчүн апарылан дәрсләр дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Ана дили дәрсләри шакирдләрә елә билик вә вәрдишләр вермәлидир ки, онлар һәјәтдә, бүтүн фәәлијјәтләриндә дилдән мөһәрәтлә истифадә етмәји бачара билсинләр.

Н. К. Крупскаја һәлә 1918-чи илдә бу вәзифәләр һағғында данышаркан көстәрмишдир:

«...Шакирдә ана дилини јахшы мәнәимсәтмәк, ону һәрәфли гәјнар ичтимаи һәјәтә чәләб етмәк, онун ичтимаи һәјәтин фәәл үзвү олмасына, башғасынә анлаја билмәк вә башғасынын ону анлаја билмәсинә имкан јаратмағ демәкдир»¹.

Мәктәбдә апарылан ана дили мәшғәләләр шакирдләрин мәдәни чәһәтдән јүксәлмәсинә сәбаб олсун, диҗәр тәрәфдән дә онлар ичтимаи вә дөвләт ишләриндә фәәл иштирак етмәк үчүн зәрури олан билик вә вәрдишләрлә зәнкинләшдирилсинләр.

Ана дилинин тәдриси мәктәбдә бөјүк педагожи әһәмијјәти олан бир мәсәләдир. Шакирдләрин тәфәккүрүнү мұәјјәнләшдирмәкдә вә һәмин тәфәккүрүн инкишаф јолуну тәјјин етмәкдә ана дили тәдрисинин үмуми тәлим системиндә сон дәрәҗә бөјүк ролу вардыр. Бу фәннин әһәмијјәти бир дә ондан ирәли кәлир ки, бүтүн башға тәдрис фәнләринин мүвәфғәгјјәти ән чоһ ана дили фәннинин мүвәфғәгјјәтиндән асылы олур. К. Д. Ушински бу чәһәти нәзәрә аларағ јазыр:

«Һәр бир фәннин өјрәнәлмәси, мәнәимсәнилмәси һәмишә сөз шәклиндә ифадә олунур. Сөзүн мәнасыны дәриндән анламаға алышмајан, онун һәгиги мәнасыны думанлы анлајан вә ја тамамилә анламајан бу сөздә шифаһи, һәм дә јазылы нитг-

¹ Н. К. Крупскаја, Јашлылар мәктәпләриндә рус дили тәдриси һағғында. II чилд. сәһ. 101. 1932-чи ил. «Политпросветработа» (русча).

дән сәрбәст сурәтдә истифадә етмәк вәрдишини газанмајан ушағ, һәр һансы башға бир фәннин өјрәнәлишиндә дә бу әсас һөгсәндән һәмишә әзијјәт чәкәчқидир»¹.

Шакирд ана дилини өјрәнмәк јолу илә өз зейнини јени-јени тәсәввүрләр вә сурәтләрлә, мәфһүм, фикир вә идејаларла зәнкинләшдирир. О, сөз еһтијатыны јени сөзләр вә ифадәләрлә артырыр, нитгини мәнтиги сурәтдә гурмаға, ардыңыл вә рабитәли дүшүнмәјә адәт едир. Нәтичәдә шакирд ана дили васитәсилә һәфизәсини, дүшүнмә габилијјәтини инкишаф етдирә билир вә онда идрак бачарығы тәрбијләнир.

Дил һәр һансы бир мәлүматы мәнәимсәмәк үчүн ән мұһүм васитәләрдән биридир. Инсан һәр шеји өјрәнмәкдә вә тәрбијә алмағда башлыча оларағ, сөздән истифадә етдији үчүн дил-бүтүн тәлим-тәрбијә ишләринин мұһүм васитәси кими өзүнү кәстәрир. Мәктәбдә бүтүн тәлим-тәрбијә ишләринин мүвәфғәгјјәти, шакирдин ана дилини өјрәнмәкдәки мүвәфғәгјјәтиндән чоһ асылдыр.

Мәктәб тәлимнинин мәғсәди шакирдә, нисбәтән ғыса мүддәтдә билик вермәк, онун идрак сәһәсини гәјдәја салыб мөһкәмләндирмәк вә дилини јени сөз формалары илә зәнкинләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бундан башға, мәктәб мүмкүн дәрәҗәдә шакирддә олан әгли, охлағи вә психи гүввәләри инкишаф етдирмәлидир. Мәктәб, шакирдин кәләчәкдә сәрбәст һалда јени-јени биликләр әлдә етмәсинә наһл олмағла, ону сәмәрәли һәјәтә һазырламалыдыр. Бүтүн бунларын әлдә едилмәси үчүн һәр һансы фәндән истифадә едилирсә-едилсин, ана дилинин јахындан көмәклији вә һәлледиҗи ролу вардыр.

Кечән тәдрис илиндә мәктәпләримиздә апарылмыш имтаһанларын јекунлары көстәрди ки, Азәрбајҗан дили мәшғәләләриндә шакирдләрин тәфәккүр вә нитг мәдәнијјәтләринин инкишафы сәһәсиндә мұәјјән наилијјәтләримиз олмушдур. Имтаһан нәтичәсиндә ајдын олду ки, артығ шакирдләримизин мұәјјән һиссәси мүстәғил сурәтдә нитгә јијәләнмишләр; онлар чүмлә гурмағы, верилмиш мәтиләрдән тәләб олунан грамматик материалы тапмағы бачарыр вә дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәји билирләр.

¹ К. Д. Ушински, «Рәһбәрлик». I чилд. 1864-чү ил. сәһ. 26 (русча)

Демек, Азербайжан дили фәнни үзрә бә'зи мәктәбләримиздә кечән илләрә нисбәтән ирәлијә доғру мүйјән аддым ниссә олунмагдадыр. Ләкин тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, вәзијјәт бүтүн мәктәбләримиздә белә дејилдир. Һәлә дә бә'зи шакирдләримизин ифадә вә инша јазыларында үслубијјат вә синтаксис нөгтеји-нәзәриндән кобуд сәһвләрә раст кәлирик. Бүтүн бунлар бизи белә бир гәнаәтә кәтириб чыхарыр ки, һәләлик мәктәбләримизин әксәријјәтиндә үслубијјат үзрә апарылачаг ишләрә даир мүйјән бир систем јохдур вә мүйәллимләримизин чоху шакирдләрлә әсил дүшүнүлмүш лүгәт иши апарырлар.

Мүйүм мәсәләләрдән бири дә V—VIII синифләрдә Азербайжан дили фәннинин бөлмәләри арасында гаршылыгы әләгәнин јарадылмасы мәсәләсидир. Мүйәллим V—VI синифләрдә морфолокијаны өјрәдиркән, шакирдләри габагчадан синтаксис вә дурғу ишарәләри илә даһа кениш таныш етмәјә чалышмалыдыр. Һәмин мәсәлә үчүн даһа мүнәсиб вахт тапмагы мүйәллим дәрс процесиндә өзү мүйјән етмәли вә програмын изабат вәрәғәсиндә бу мәсәләјә даир, јә'ни синтаксислә морфолокија материалларыны нә заман әләгәләндирмәк мәсәләсинә даир верилмиш кәстәришдән истифадә етмәлидир.

Бу мәсәлә үчүн ашағыдакы бөлмәләри мисәл кәстәрмәк олар:

1) Исми өјрәдиркән онун синтактик ролу һағгындакы мәфһуму кенишләндирмәли, јә'ни исмин чүмлөдә јалныз мүбтәдә вә тамамлыг ролунда дејил, һәм дә зәрфлик ролунда чыхыш едә билмәсини кәстәрмәли, шакирдләрә «Идарә» һағгында практик анлајыш вермәли;

2) Фе'ли өјрәдиркән, «шахсис чүмлә» мәфһуму вә термин һағгында мә'лумат вермәли;

3) Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләрини өјрәдиркән, фе'ли сифәт, фе'ли бағламалар вә мәсдәрә даир даһа кениш иш вә чалышмалар апармалы вә с.

Азербайжан дилиндән мүйәффәғијјәт фаизи ашағы олан мәктәбләрдә, тәдрис үсулларынын еффеktivлијјини јүксәлтмәк вә дәрс тәшкилати чәһәтдән тәкмилләшдирмәк мәсәләсинә гајы кәстәрмәк мүйәллимләри даһа чох дүшүндүрмәлидир.

Һазырда Азербайжан дили фәнни үзрә јүксәк мүйәффәғијјәт газаныб шакирдләрә дәрин билик верән мүйәллимләр үчүн ән характер чәһәт, әсил савадлылыг мәсәләсини онларын даһа кениш баша дүшмәләридир. Буна һанл олмаг үчүн габагчыл мүйәллимләр шакирдләрин нитгини инкишаф етдириб зәякин-

ләшдирмәклә әләгәдар олараг, бир сыра мәгсәдәујгун лүгәт ишләри апарыр, практик үслубијјат үзрә мәшғәләләр тәшкил едир. шакирдләрин орфографик сајыгылығыны, итикәзлүјүнү артырырлар.

Орфографик сајыгылығы инкишаф етдирмәк вә хүсусән мүйәркәб чүмләннин гурулушуну билмәк рабитәли мөһнләр үзәриндә ишләмәјә көмәк едир. Тәбиидир ки, бу мәсәлә шакирдләрлә апарылачаг чохлу иш нөвләриндән аччаг биридир. Ајыр-ајры чүмлә вә сөзләрлә апарылачаг ишләр дә тамамилә ганунаујгун бир һалдыр.

Бә'зи тәчрүбәли мүйәллимләрин Азербайжан дили дәрсләриндә өлкәшүнәслиг материалларындан истифадә етмәк ишинин кениш јайылмасы да чох марағлыдыр. Бу материаллар чох вахт тәкрар заманы бә'зи грамматик чалышма вә јохлама ишиндә истифадә олунур вә шакирдләрә грамматиканын мүйәркәб ганунларыны һәјәтдән алыныш фактлар әсасында баша дүшмәјә көмәк едир. Бунун үчүн бәдин әсәрләр, јерли күндәлик мәтбуат вә с. јахшы мәнбә ола биләр.

Азербайжан дили дәрсләриндә әјанилијјин ролуну артырмаг иши һазырда характер бир һадисә олмушдур. Дәрсләрдә әјанилијјин кениш тәтбиги, Азербайжан дили фәннинә марагы даһа да артырмага габагчыл мүйәллимләрин чалышмаларынын, шакирдләрин идрак габилијјәтини фәаллашдырмагы вә тә'лими асанлашдырмаг истәдикләрини кәстәрир.

Мәктәбләримиз үчүн Азербайжан дили фәннинә даир нәшр олунмуш чәдвәлләрин азлығына, һәтта јох дәрсәсиндә олмасына бахмајараг, бә'зи габагчыл мүйәллимләримиз өзләри грамматиканын мүйәжән бөлмәләринә аид әјани вәситәләр һазырлајыб тәдрисин кејфијјәтини јахшылашдырмага сә'ј едирләр. Белә дәрсләри динләјәндә, мүйәллимин јарадычы иши илә онун кәржин әмәји арасында нә гәдәр ујғунлыг олдуғу мејдана чыхыр.

Мәктәбдә Азербайжан дили тәдрисинин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг үчүн мүйәллимләримиз габагчыл тәчрүбәни јарадычы сурәтдә мөһимсәјиб, дәрс дедикләри синифләрдә тәтбиг етмәли, чари дәрс илинин сонунә гәдәр јүксәк вә мөһкәм билик үғрунда апарылачаг мүбаризәдә јени пәиләјјәтләр газанмага сә'ј етмәлидирләр.

1. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Сулейман ӘММӨДОВ,
Азербайжан ДЕТПИ-нин аспиранты.

БИРИНЧИ СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНИ ЧҮМЛӘ ВӘ РАБИТӘЛИ МӘТН ҮЗЭРИНДӘ ИШЛӘТМӘК ЈОЛЛАРЫ

Мәктәпләримиздә тәдрис олуан бүтүн фәнләрнин әсасы биринчи синифдән гојулур. Шакирдләр сәрбәст сурәтдә јазыб охумағы өрәндикдән сонра, бир сыра фәнләр һаггында билик газанма имканына малик олулар.

«Биринчи синиф мәктәбдә кәнч нәслә вердимиз коммунист тәрбијәсинин, тәлим вә тәһсилин тәмал дашыны гојур». (Бах, профессор М. Мейдизадә, «Азербайжан мұәллими» гәзети, 1947-чи ил, № 29). Мұәллим тәдрис илинин илк күнләриндән етибарән иши елә тәшкил етмәлидир ки, илин сонунда шакирдләр сәрбәст сурәтдә охумаг вә јазмаг бачарығына јиләләнсинләр.

Биринчи синифдә тәдрис олуан бүтүн фәнләрнин гаршысында дуран әсас мәгсәд шакирдләрнин нитг вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдир. Ана дилинин тәдриси исә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләрнин әсасыны тәшкил едир. «Бу фәнн мәктәбдә коммунист тәрбијәси вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә, ушагларә шуурлу гираәт, савадлы јазы, дүзкүн шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләринин ашыланмасына хидмәт едир». (Бах: «Ибтидаи мәктәб үчүн ана дили програмы», Азертәдриснәшр, 1963-чү ил, сәһ. 3).

Мұәллим биринчи синифдән башлајараг шакирдләрә мұшаһидәләр апармаг, фикирләшмәк вә өз фикирләрини грамматик чәһәтдән дүзкүн гурулмуш чүмләрә вәситәсилә ифадә етмәк јолларыны өјрәтмәлидир. Демәк, нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр ејни заманда шакирдләрнин тәфәккүрүнү инкишафы илә әлагәдардыр.

Маълумдур ки, ибтидаи мәктәпләр үчүн тәртиб едилмиш Азербайжан дили програмы дөрд бөлмәдән («Сәсләр вә һәрфләр», «Сөз», «Чүмлә» вә «Рабитәли нитг») ибарәтдир. Биринчи илдән башлајараг, програмын һәмин бөлмәләри үзрә ардычыл сурәтдә иш апарылар. Шакирдләрнин сөз еһтијаты

зәнкинләшир, чүмлә гурмаг вәрдишләри инкишаф едир вә беләликлә дә онлар өз фикирләрини рабитәли сурәтдә ифадә етмәк үчүн һазырланмыш олулар.

Биринчи синифдә тәдрис илинин илк күнләриндән башлајараг шакирдләр јазмағы вә охумағы бачармырлар. Она көрә дә сөз вә чүмлә үзәриндә иш әсасән шифаһи сурәтдә апарылар. Тәлимнин бу илк күнләриндә мұәллим шакирдләрлә сөз вә чүмлә үзәриндә апарылан иши вәһдәтдә көтүрүр. Мәсәлән, тутаг ки, шакирдләрә «Әлифба» китабынын 4 вә 5-чи сәһифәсиндәки гојун шәкли көстәрилар. Бу заман мұәллим ашағыдакы кими суал верир:

— Бу нә шәклидир?

— Бу гојун шәклидир.

Көрүндүјү кими шакирдләр бир тәрәфдән гојун сөзүнү тәкяр едир, дикәр тәрәфдән исә «Бу гојун шәклидир» чүмләсини дејирләр. Јахуд, шакирдә гојунун һәрәкәтини әкс етдирән суал да вермәк олар:

— «Гојун нә едир?»

— Гојун отлајыр.

Беләликлә, мұәллим тәдрис илинин илк күнләриндән шакирдләрнин диггәтини әшјанын өзүнә вә онун һәрәкәтинә чәлб етмиш олар. Тәдрис илинин илк дөврләриндә шакирдләрлә шифаһи сурәтдә апарылан бу кими мөшгәләр онлары практик сурәтдә дүзкүн чүмлә гурмаг ишинә һазырламыш олар. Бу чүр шифаһи чалышмалар заманы онлар мұбтәданын әввәл, хәбәрин исә чүмләннин сонунда ишләдилмәсини әмәли сурәтдә өјрәнмиш олулар.

Савад тәлими дөврүндә исә артыг шакирдләр китабда сүтунларла верилмиш сөзләри, јахуд ајры-ајры чүмләрә охумағы вә јазмағы бачарылар. «Әлифба китабында сүтунларла дүзүлмүш сөзләр шакирдләр чүмлә вә рабитәли мәтнләр охумаға һазырлајыр». (Бах, Г. Әләкбәрли, Ј. Зейналов, Ә. М. Гафарлы, М. Әләкбәрөв «Ибтидаи мәктәбдә Азербайжан дили методикасы», Азәрнәшр, 1942-чи ил, сәһ. 21). Охумаг вә јазмағы өрәндикдән сонра шакирдләрнин чүмлә гурмаг вәрдиши даһа да инкишаф етмиш олар. Чүнки бир тәрәфдән онлар охудуғлары материалдакы һазыр чүмләләри јадларында сахлајараг, ону өз нитгләриндә ишләдилләр, дикәр тәрәфдән исә верилән сөзләрдән истифадә едәрәк чүмләләр дүзәлдә билирләр.

Тәдрис илинин икинчи јарысындан башлајараг биринчи

синиф шакирдларини чүмлө үзәриндә ашағыдакы кими иш-лэтмөк олар;

1. Шакирдләрә синифдәки һәр һансы бир һадисә һаггында чүмлө дедиртмөк.

2. Ондара кичик мәтиләр верәрәк орадакы чүмлөләрин миғдраны мүүжәнләшдирмөк үзәриндә иш апармаг.

3. Чүмлөдә сөзләр арасындакы әлагәни өйрәтмөк мәгсәди илә апарылан иш. Чүмлө үзәриндә апарылан бу ишин әс асан формасында башламаг лазымдыр. Илк вахтлар вериләчәк чүмлөдәки биринчи сөздән башга галаң сөзләрин јери дәјиш-дириләр. Анчаг биринчи сөз бөјүк һәрфлә јазылараг өз јериндә сахлаптылар.

Шакирдләр һәмни сөзә әсәсән чүмләни јенидән бәрпа едирләр. Сонра исә бу процес бир гәдәр чәтинләшдириләр. Мүәллим бүтүн сөзләри кичик һәрфлә јазараг, онларын һамы-синин јерини дәјишдириләр. Мәсәлән, шакирдләр «кетдим, мәктәбә, мән, дүнән» кими системсиз чүмлө үзәриндә дүшүнәрәк ону «Мән, дүнән мәктәбә кетдим» формасында ишләдиләр. Илк вахтлар чүмлө үзәриндә апарылан бу чүр чалышмаја мүәллим көмәк етмәлидир. Сонрала исә шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәјәрәк, һәмни чалышмалары сәрбәст сурәтдә ишра едирләр.

Биринчи синифдә чүмлө үзәриндә апарылан бу чүр чалышмалар имкан јарадыр ки, шакирдләр верилмиш сөзләрдән истифадә едиб, мүстәгил сурәтдә чүмлөләр тәртиб етсинләр. Белә чалышмалардан сонра мүәллим шакирдләрә мүүжән сөзләр вермәклә, онларын мүстәгил сурәтдә чүмлө дүзәлтмәларини тәләб едә биләр. Бу иши мүәллим ашағыдакы кими гур-малыдыр; шакирдләрә үч сүтунда сөзләр вериләр. Биринчи сүтунда ким? вә ја нә?, икинчи сүтунда нә едир?, үчүнчү сүтунда исә нечә? суалына чаваб верән сөзләр олур. Мәсәлән:

тәјјарә	үчүр	сүр'әтлә
һар	јағыр	күчлү
ушаглар	ојнајырлар	кичик
отлар	көјәрир	јашыл

Шакирдләр биринчи вә икинчи сүтундакы сөзләрдән истифа-дә едиб, чүмлө дүзәлтдикдән сонра мүәллим тәклиф едир ки, үчүнчү сүтундакы сөзләри дә чүмлөјә әлава етсинләр. Нәти-чәдә һәмни сөзләр әсәсиндә шакирдләр мүхтәлиф фикри ифа-дә едән дөрд чүмлө дүзәлтмиш олурлар. Чүмлө үзәриндә апа-рылан бу чүр чалышмалар нәтичәсиндә шакирдләр бир тә-

рәфдән ким? нә? вә нечә? суалларына чаваб верән сөзләрин әһәмјәјатини баша дүшүрләр, дикәр тәрәфдән исә һәмни сөз-ләрин чүмлөдә ишләнмә јерини өйрәнмиш олурлар.

Тәчрүбәли мүәллимләр шакирдләрә мүүжән бир чүмлө де-дирдәрәк, һәмни чүмлө илә әлагәдәр суаллар вермәклә кичик рабитәли бир мәти тәртиб едирләр. Бу иши Бақы шәһәри 132 нөмрәли мәктәбин мүәллими Р. Сүләјманова ашағыдакы кими тәшкил етди. О, шакирдләрә белә бир суал верди:

— Ким мәктәбимиз һаггында бир чүмлө дејәр?

Шакирдләр мәктәб һаггында бир сыра чүмлөләр дедиләр. Нәһајәт, онларын дедикләри чүмлөләрин ичәрсиндән «Мәк-тәбимизни бөјүк бинасы вар» чүмләси тахтаја јазылды. Мү-әллим јенидән мүсаһибәни давам етдириләр.

— Биз һәр күн теэдән һара кәлирик?

— Синфимиз нечәнчи мәртәбәдә јерләшир?

— Орада биз нә едирик?

— Дәрсдән сонра һара кәлирик?

Верилән чаваблар нәтичәсиндә тәхминән ашағыдакы ки-ми рабитәли бир мәти дүзәлдилди. «Биз һәр күн теэдән мәк-тәбә кәлирик. Мәктәбимизни бөјүк бир бинасы вар; Синфимиз икинчи мәртәбәдә јерләшир. Биз орада охујуруг. Дәрсимиз гуртардыгдан сонра евә кәлирик».

Мәти јазы тахтасында јазылыр. Шакирдләр бир нечә дәфә мәти охудугдан сонра дәфтерләринә көчүрдүрләр.

Көрүндүјү кими сөз вә чүмлө үзәриндә апарылан бүтүн ишләр рабитәли нигт тәлимини һазырлыг мәрһәләсини тәш-кил едир. «Чүмлө елә бир нигт ваһидидир ки, она мөһкәм ји-јәләнмәк рабитәли нигтин әсәсини тәшкил едир». (Бах: Н. П. Канонькин, Н. А. Шербакова, «Методика преподава-нија русскогө јазыка в начальной школе», Ленинград, 1955-чи ил, сәһ. 520). Биринчи синифдә чүмлө үзәриндә апарылан бу кими ишләр бүтүн тәдрис или мүддәтиндә давам етдирилмә-лидир. Белә чалышмалар нәтичәсиндә шакирдләр чүмләнни битмиш бир фикри ифадә етдијини, онун биринчи сөзүнүн бө-јүк һәрфлә јазылдығыны вә сонунда нөггә гојулдугуну әмәли сурәтдә өйрәнмиш олурлар. Бу да кәләчәкдә онларын өз фи-кирләрини јазылы сурәтдә ифадә етмәләри үчүн әсәс шәрәтдир.

Ифадә јазылар. Шакирдләрин рабитәли нигтини инкишаф етдирмәк үчүн истифадә едилән мөшгәл нөвләриндән бири дә ифадә јазылардыр. Ифадә јазы заманы шакирдләр мәтн-дәки һадисәни садәчә олараг тәкрар етмирләр, онлар һади-сәләри өйрәнир, шифаһи сурәтдә системә салыр, сонра исә

жериндән һекајә тәртиб едирләр. Ифадә язсыларын бу мүһүм мүсуејјәти нәзәрә алынараг програмда онун апарылмасы тәдрис илинин икинчи жарысында нәзәрә тутулмушдур. Лакин мүшаһидәләр нәтичәсиндә мәлүм олмушдур ки, бир чох мәктәбләрдә програмын бу тәләбинә дүзкүн эмәл олунмур. Бәзи биринчи синиф мүәллимләрн тәдрис илинин сонларын да бир вә ја ики ифадә јазы мәшғәләси апармагла бу иши битмиш һесаб едирләр. Лакин унутмаг олмаз ки, һәр бир тәдрис фәннинин әсасы биринчи синифдән гојулдуғу кими, рәбитәли нитг тәлимнинин дә әсасы биринчи синифдән гојулур. Одур ки, биринчи синифдә апарылан ифадә язсыларын мүвәфәғијјәтлә нәтичәләnmәси үчүн тәдрис илинин икинчи жарысына гәдәр ашағыдакы чаалышма нөвләриндән бачарыгла истифадә едилмәлидир.

1. Тәдрис илинин илк күнләриндән башлајараг шакирдләрин шифаһи нағыл етмәләринин гағрысына галмалыдыр; «Мәктәбјашлы ушағларын шифаһи нитги илә јазылы нитги арасында үзви бир әләғә вардыр. Мүәллим бу вәзијјәти нәзәрә алараг, шакирдләрин һәм шифаһи, һәм дә јазылы нитгини вәһдәтдә көтүрмәлидир». (Бах, А. Абдуллајев, «Ибтидан мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдриснәшр, 1962-чи ил, сәһ. 135).

2. Шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкиңләшдирмәк үчүн лүғәт үзрә ишин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә олунмалыдыр.

3. Дүзкүн чүмлә гурмаг бачарығыны инкишаф етдирмәк үчүн чүмлә үзриндә ишин мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едилмәлидир. «Мүәллим шакирдләрә чүмлә гурмағы, синиф гаршысында чыхыш етмәји, ајдын вә ифадәли данышмағы, данышдығыны мүстәғил јазмағы өјрәтмәлидир». (Бах, «Ибтидан синифләр үчүн ана дили програмы», Азәртәдриснәшр, 1963-чү ил, сәһ. 16).

4. Наһајәт, шакирдләри ифадә јазыја һазырламаг үчүн имлаларын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Имла јазылар бир тәррофдән шакирдләрә дүзкүн јазы гајдаларыны өјрәтмәјә, дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә етмәјә һазырлајарса, ди-кәк тәрәфдән дә онлары рабитәли нитгә јијәләндирмәк үчүн һазырламыш олур.

Бүтүн бу шәртләр тәләб олунан дәрәчәдә јеринә јетирил-мәдикдә шакирдләрин илк ифадә јазыларында һәддиндән чох нөгән олур.

Биринчи синифдә илк ифадә јазы заманы ишин ән асан формасындан башламаг лазымдыр. Точрүбәли мүәллимләр

илк ифадә јазыны шакирдләрин көрмә гаврајышына әсәән апарырлар. Белә ифадәни Бақынын 44 нөмрәли мәктәбинин мүәллими Ш. Әлизадә ашағыдакы кими тәшкил едир. Дәрс башланмамыш о јазы тахтасына дәрд чүмләдән ибарәт аша-гыдакы рабитәли мәнн јазды.

«Зәнк вурулду. Шакирдләр синифә дахил олдулар. Нөвбәтчи пәнчәрәләри өртдү. Дәрс башланды». Әввәлчә мәнни ша-кирдләр бир нечә дәфә сәссиз охудулар. Сонра һәр чүмлә бир шакирдә охутдурулду. Шакирдләр чүмләләрин мазмунуну өјрәндикдән сонра јазы тахтасы силинди. Шакирдләр чүмлә-ләри һафизәләриндә галдығы кими јаздылар.

Јазы заманы синифдә иштирак едән 28 нәфәрин һаьмьсы мүвәфәғә гижмәт алды. Бу мүвәфәғијјәтин әсәс сәбәби ша-кирдләрин гаврајышларынын гүввәтли вә әзбәрләмәк габи-лијјәтинин чох үстүн олмасында иди. Чүнки јазы иши заманы синифдә иштирак едән шакирдләрин 80 фәнзә гәдәри чүмлә-ләри олдуғу кими, һеч бир сөз әләғә етмәдән јазмышдылар. Галан 20 фәнзә гәдәри исә чүмләләрдә чох чүзүн дәјишкәнлик-ләр етмишдиләр. Мәсәлән, онлардан бир нәфәри «Зәнк ву-рулду» әвәзинә «Зәнк чалынды», дикири исә «Нөвбәтчи пән-чәрәни өртдү» әвәзинә. «Нөвбәтчи пәнчәрәни бағлады» кими јазмышды. Башга бир шакирд исә ики чүмләдә ифадә олунан фикри бир чүмлә илә белә јазмышды: «Зәнк вурулан кими ушағлар синифә кәддиләр» вә с.

Мисаллардан көрүндүјү кими шакирдләр белә ифадә за-маны тәдричән мүстәғиллијә адәт етмәклә бәрәбар, лүғәт еһ-тијатында олан сөзләрин синонимләриндән дә истифадә едир-ләр. Көрмә гаврајышына әсәән апарылан ифадәләри ша-кирдләрин ана дили китабындакы кичик мәннләр әсасында да апармаг мәсләһәтдир. Белә ифадә јазыдан бир-ики дәфә и-стифадә етмәк кифәјәтдир.

Биринчи синифдә суаллара чаваб вермәклә апарылан ифа-дә јазылардан да истифадә едилир. «Ифадә јазмағын өјрә-дилмәси јазы ишинин садә нөвү илә, үмуми фикир әтрафында бирләшмиш суаллара чаваб тәртиб едиб јазмагла башланур. Бу заман шакирдләр чүмләнни сәрһәддини мүәјјән етмәји, ону башга чүмләләрдән нөгтә илә ајырмағы, јени чүмләнни бөјүк һәрфлә башламағы өјрәнирләр». «Ибтидан синифләрдә өјрәдичи јазылар» (методик мәктүб), Бақы, 1963-чү ил, сәһ. 14.

Суаллара чаваб вермәклә апарылан ифадә јазынын өзүнү дә ики чүр тәшкил етмәк олар; әввәлчә јазы үчүн 3—4 чүмлә-

дөн ибарэт рабитәли бир мәтн сечилир. Мәтн мүәллим тәрәфиндән бир нечә дәфә охунур. Сонра жазы тахтасында һәр чүмләјә аид бир суал жазылыр. Суаллар елә тәртиб олунур ки, шакирдләр чаваб верәркан анчаг суал билдирән сөзү башга сөзлә эвәс едирләр. Иши даһа да асанлашдырмаг үчүн илк вахтлар чүмләјә элава едиләчәк сөзү дә көстәрмәк олар. Мәсәлән, тутаг ки, ифадәни ашагыдакы мәтн үзрә апармаг лазымдыр:

«Гышда һавалар сојуг олур. Чохлу гар жағыр. Ушаглар күчәләрә чыхырлар. Онлар хизәклә сүрүшүрләр». Мүәллим мәтнә аид суаллары вә она элава олуначаг сөзләри ашагыдакы кими верә биләр:

Гышда һавалар нечә олур?

Чохлу нә жағыр?

Ушаглар һараја гачырлар?

Онлар нә илә сүрүшүрләр?

} гар, сојуг, күчәјә, хизәклә.

Бу чүр ифада заманы шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәдән суалларын гаршысында верилмиш сөзләри ујгун кәлән јердә ишләтмәклә мәтни жазырлар. Суаллара чаваб вермәклә апарылан ифадәнин дикәр формасы исә ашагыдакы кими тәшкил олунур. Суаллар жазы тахтасына жазылыр. Шакирдләр мүәллимнин көмәклији илә суаллара шифаһи чаваб верирләр. Сонра верилән суаллар әсасында тәртиб олунмуш һекајә бир-ики нәфәр шакирдә нағыл етдирилир. Сонра мәтн жазылыр. Тәдрис илинин сонунда исә ифада үчүн тәртиб олунмуш суаллар елә гојулмалыдыр ки, шакирдләр өзләриндән икки-үч сөз элава етмәклә суаллара жазылы сурәтдә чаваб верә билсинләр.

Шифаһи вә жазылы иншалар. Ибтидан синфин ана дили програмында шакирдләрнин жазылы вә шифаһи иншаларына даһа чох јер верилир. Бу да мүәллимә имкан верир ки, тәдрис илинин илк күнләриндән башлајараг шакирдләрнин шифаһи вә жазылы нитги үзәриндә ардычыл сурәтдә иш апарсын.

Мәлүмдур ки, тәдрис илинин икинчи јарысындан башлајараг шакирдләрә 3—4 чүмләдән ибарәт кичик һәчмли иншалар јаздырылыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, инша үзрә апарылан иш тәдрис илинин икинчи јарысындан башлајыр. Бу вахта гәдәр биринчи синифдә апарылан иншалар шифаһи характер дашыјыр. Бу чүр шифаһи иншалар, жазылы иншалар үчүн һазырлыг һесаб олунур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбә јеничә кәлмиш ушаг мүәллимә јанашмаг, көрдүјү, ешитдији һадисәләр һаггында она мәлүмат вермәјә чалышыр. Лакин шакирдләрнин һәјәт тәрзи мүхтәлиф олдуғу кими, онларын характерләри дә мүхтәлифдир. Бәзи шакирдләр илк күнләр шифаһи данышыг заманы фәалијјәт көстәрмирләр, утанчагыг едәрәк, көрдүјү вә ешитдији һадисәләр һаггында мүәллим вә јолдашларына һеч вә демәк истәмирләр. Мүәллим белә шакирдлери нәзәрдән гачырмамалы вә онларын шифаһи данышыгларыны тәшкил етмәк үчүн мунәсиб вәситәләрдән истифада етмәлидир. Белә шифаһи данышыг үчүн мөвзу әсасан шәкилләрдән, онларын өз ојунларындан вә ја апардыглары мүшаһидәләрдән алыныр. Беләликлә, биринчи синифдә апарылан шифаһи вә жазылы иншалар үчүн истифада олунан материалы үч група бөлмәк олар:

1. Шәкил үзрә апарылан иншалар.

2. Шакирдләрнин өз һәјәтларына аид мөвзулар үзрә апарылан иншалар.

3. Мүшаһидәләр үзрә апарылан иншалар.

Шәкил үзрә апарылан иншалар. Шәкил ушаглары даһа чох марагландыран, онлары шифаһи данышыға сөвг едән эн әһәмијјәтли вәситәләрдәндир. Шәкил ушағын фикрини кенишләндирир, һадисәләрци тәбии кедишини онун көзү гаршысында чанландырмыш олур.

Биринчи синиф шакирдлери шәклин мәзмунуну бүтүнләүклә дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрнин әјләнчә вә ојунларыны әкс етдирән шәкилләрдән истифада етмәли вә бу шәклин мәзмунуну там мөнимсәтмәк үчүн онлара көмәкчи суаллар вермәлидир. Тәчрүбәли мүәллимләр шәкил үзрә шакирдләрнин шифаһи нағыл сөјләмәләрини јахшы тәшкил етмәк үчүн ушагларын һәјәтына аид гәзет вә журналлардан мүхтәлиф шәкилләр топлајыр, дәрсдә онлары шакирдләрә пәјләјиб мәзмунуну сорушурлар. Иши белә тәшкил етмәјин мүсбәт чәһәти одур ки, шакирдләр шәкилдәки һадисәни баша дүшмәдикдә мүәллимдән сорушур вә нағыл етмәјә чалышырлар.

Шакирдләрнин өз һәјәтына аид мөвзуда апарылан иншалар. Биринчи синифдә истифада едиләчәк инша жазыларын бир нөвү дә шакирдләрнин өз һәјәтына аид мөвзуларда апарылан иншалардыр. Бу чүр инша жазылары шакирдләр даһа артыг мараг көстәрирләр. Чүнки, белә иншаларын мөвзулары шакирдләрнин өз һәјәтларындан, әјләнчә вә ојунларындан

алындыгы үчүн ифадә едиләчәк мәзmun онлардан өтрү тамилә ајдын олур. «...Өз шәхси һәјәтларында көрдүкләриндән јазмақ, ушағлар үчүн даһа асан вә марағлыдыр. Белә иншалар ушағын гәлбини, онун һәјәта, инсанларға мүнәсибәтини, марағыны, мејлини вә әһвал-руһијјәсини ачыр». «Ибтидаи синифлардә өјрәдичи јазылар» (методиқ мәктуб), Бақы, 1963-чү ил, сәһ. 20. Шакирдләрин һәјәтына даир апарылан инша јазылардан үч чүр истифадә едилә биләр:

1) суаллара чаваб шәклиндә; 2) верилмиш сөзләр әсасында; 3) дағыныг чүмләләрдән һекајә гурмақ шәклиндә.

Суаллара чаваб вермәклә апарылан иншалар. Бу чүр иншалар үчүн гојулан суаллар да шәкил үзрә иншаларда олдуғу кими чох садә вә шакирдләр тәрәфиндән тез анлашылан олмалыдыр.

Тәчрүбәли мүәллимләр иншанын бу нөвүнә тәдрис илинин илк күнләриндән башлајырлар. Шүбһәсиз ки, о вахт һәммин иншалар шифаһи сурәтдә апарылыр. Тәдрис илинин икинчи јарысында исә һәммин иншалар јазылы сурәтдә апарылыр. Тәчрүбә көстәрир ки, тәдрис илинин илк вахтларында шакирдләрин ојун вә әләнчәләриндән алынмыш мөвзулар үзрә шифаһи иншалар апаран мүәллимләр, јазылы иншалара кечәркән истәнилән нәтичәни әлдә едә биләрләр. Мәсәлән, Фүзули рајонунун Маһмудлу стансијасындақы Шүкүрбәјли кәнд онбириллик мәктәбинин синиф мүәллими Ф. Әһмәдов тәдрис илинин илк вахтларында шакирдләрин шифаһи иншаларыны ашағыдақы кими тәшкил едир:

Мүәллим бәдән тәрбијәси дәрсиндә шакирдләрә «Топалдығач» ојунуну өјрәдирди. О ојуна башламаздан габағ шакирдләрә тапшырды ки, дәрсдән сонра сиздән бу ојунун кедишини сорушачағам. Ким ојунун кедишини дүзкүн нағыл едә билсә, она јахшы гижмәт верәчәғәм.

Мүәллим нөвбәти дәрсдә һәммин ојун һағгында ашағыдақы кими мүсәһибә апарды.

— Дунән бизим һансы дәрсләримиз вар иди?

— Бәдән тәрбијәси дәрсиндә биз нә етдик?

— «Топалдығач» ојунунда кимин дәрстәси галиб кәлди?

— Бу ојун сизин хошунуза кәлдими?

Мүәллим ајры-ајры суаллара чаваб алдығдан сонра, шакирдләрдән бир-ики нәфәрини гаршыја чағырыб мәтни шифаһи сурәтдә данышдырыр. Бу чүр шифаһи иншалара шакирдләр марағ көстәрирләр. Тәдрис илинин икинчи јарысында исә бу чүр иншалар шифаһи һазырлығдан сонра јаздырылыр. Су-

аллара чаваб вермәклә апарылан иншалар шакирдләри мүстәғил инша јазмағ үчүн һазырлајан ән јахшы васитәдир.

Верилмиш сөзләрә аид апарылан иншалар. Шакирдләрин һәјәтына, онларын ојун вә әләнчәләринә аид апарылан иншаларын бир нөвү дә мүәјјән мөвзу илә әлағәдар оларағ верилән сөзләрә әсасән апарылан иншалардыр. Бу чүр иншалар һәм шакирдләри мүстәғил чүмлә гурмаға, һәм дә мүәјјән бир һадисә һағгында ардычыл фикир сөјләмәјә һазырлајыр.

Верилмиш сөзләр әсасында инша дүзәлтмәк ишини Бақынын 7 нөмрәли мәктәбинин мүәллими К. Мәммәдова ашағыдақы кими тәшкил едир. О, Јени ил шәнлијиндән сонра јазы тахтасына ашағыдақы сөзләри јазды:

«Јени ил, кәлмәк, мәктәб, јолка бајрамы, олмағ, биз, маһны, охумағ вә ојнамағ». Мүәллим сөзләри јаздығдан сонра шакирдләрин ишини даһа да асанлашдырмағ үчүн ашағыдақы кими мүсәһибә апарды:

— Јени ил кәлдикдә мәктәбимиздә нә олур?

— Сиз јолка бајрамында нә едирсиниз?

Сонра мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, инди сиз, јазы тахтасында верилмиш сөзләрдән истифадә едәрәк кичик бир һекајә дүзәлдин. Шакирдләр верилмиш сөзләр әсасында ашағыдақы кими кичик бир мәтн дүзәлдирләр: «Јени ил кәлди. Мәктәбимиздә јолка бајрамы олду. Биз маһны охудуғ вә ојнадығ».

Иншанын бу нөвүндән II вә III синифләрдә дә истифадә етмәк олар. Јакин һәммин синифләрдә ишин характери дәјишиларәк, шакирдләрин мүстәғиллијинә даһа чох јер верилди.

Дағыныг чүмләләрдән һекајә гурмақ иши. Бу чүр иншалар рабитәли нигт тәлиминдә хусуси әһәмијјәтә маликдир. Бу заман шакирдләр һекајәдә верилмиш әсас һадисәни мүәјјәнләшдирмәји вә ону һансы ардычылығла вермәји бачарырлар ки, бу да онлары кәләчәкдә мүстәғил һекајә гурмақ ишинә һазырламыш олур.

Верилмиш чүмләләр әсасында шакирдләр фикирләшиб мәзмуну мүәјјәнләшдирдикдән сонра мәтнә ад вермәк һағгында дүшүнмәлидирләр. Әкәр шакирдләр мәтнә ад тапмағда чәтинлик чәкирләрсә, мүәллим бу ишдә онлара көмәк етмәлидир. Дағыныг чүмләләрдән һекајә гурмағ ишини Бақынын 132 нөмрәли мәктәбинин мүәллими С. Мәммәдова ашағыдақы кими тәшкил едир. О, јазы тахтасында ашағыдақы чүмләләри јазды:

«Синиф отагымызы тэмизләдик. Биз мәктәбә кәлдик. Сонра мәктәбин һәҗәтиндә оянадык. Истираһәт күнү иди». Әввалчә чүмләләр охунур, сонра мұәллимнн көмәклији илә мәтнин ардычыллығы тәмин едилди. Нәтичәдә ашағыдакы кими рабитәли бир мәтн дүзәлди: «Истираһәт күнү иди. Биз мәктәбә кәлдик. Синиф отагымызы тэмизләдик. Сонра мәктәбин һәҗәтиндә оянадык».

Мұәллим тахтада жазылмыш мәтнн бир нечә шакирдә охут дурдугдан сонра шакирдләрә тапшырды ки, һекајәә ад тапмаг үчүн фикирләшсинләр. Шакирдләр мұхтәлиф адлар тәклиф етдиләр. Мәсәлән, «Мәктәбдә», «Синиф отагында», «Истираһәт күнүндә» вә с. һәмнн башлыглардан мұәллим «Истираһәт күнүндә» башлыгынын мөвзуја даһа ујгун олдуғуну билдирди. һәмнн башлыг алтында шакирдләр жазы тахтасындакы мәтнн дөфтерләринә көчүрдүләр.

Ишанын бу нөвүдән биринчи синифдә тез-тез истифадаә етмәк мәсләһәтдир.

Мұшаһидәә әсасән инша. Шакирдләрин шифаһи вә жазылы нитгинин инкишафы үчүн мұшаһидәләрә аид апарылан иншаларын да бөјүк әһәмијјәти вар. Мұшаһидәә әсасән апарылан инша заманы шакирдләрин лүғәт еһтијатлары зәнкинләшир вә чүмлә гурмаг бачарығы даһа да инкишаф едир.

Мұшаһидә үчүн һәҗәтин мұхтәлиф саһәләриндән мөвзу көтүрмәк олар. Мәсәлән, ичтима һадисәләрдән, тәбиәт һадисәләриндән, мәктәб һәҗәтиндән вә с.

Биринчи синифдә мұшаһидәә әсасән апарылан жазылы вә шифаһи иншаларын мөвзуә әсасән екскурсијадан, мәктәбдәки вә ја евдәки мұәјјән әшјалар үзәриндә апарылан мұшаһидәдән көтүрүлүр. Белә иншалар да суаллар әсасында тәртиб олунур. Мәсәлән, әкәр мұәллим јазда биринчи синиф шакирдләрини мешәә вә ја баға екскурсијаја апармышса, екскурсијанын нәтичәси ашағыдакы кими јекунлашдырыла биләр:

- Биз дүнән һараја кетдик?
- Ағачларын јарпаглары нечә иди?
- Багда нә көрдүк?
- Мәктәбә нә кәтирдик?

Суаллара верилән чаваблар нәтичәсиндә тәхминән белә бир рабитәли мәтн дүзәлир. «Биз дүнән баға кетмишдик. Ағачлар јеничә јарпагланмышды. Багда чохлу күл, чичәк көрдүк. Биз мәктәбә үч дәстә күл кәтирдик».

Тәбиәтә едилән екскурсијалар бир тәрәфдән шакирдләрин нитг инкишафына көмәк едир, диқәр тәрәфдән исә онлары

алин мұәјјән фәсилләри илә әлағадар олараг тәбиәтдә баш верән дәјишикләрлә таныш едир. «Тәбиәтә едилән һәр чүр екскурсијанын мәркази моменти мұшаһидәдир. Екскурсијада мұәллимнн әсас вәзифәси ушагларын мұшаһидәсини тәшкил етмәк, јәни онларын диггәтини өјрәнилән объект, јахуд һадисәнин маһијјәтли чәһәтләринә јөнәлтмәкдир». Бах, «Тәбиәтә екскурсија» (ибтидан мәктәб мұәллимләри үчүн), Бакин, 1941-чи ил, сәһ. 6.

Тәбиәт үзәриндә апарылан мұшаһидәләрдән башга биринчи синиф шакирдләринин мұәјјән әшјалар үзрә дә мұшаһидәләрини тәшкил етмәк олар. Бу чүр мұшаһидәләр әсасында апарылан инша жазылар үчүн материал сечәркән шакирдләрин мејл вә мараглары да нәзәрә алынмалыдыр.

Үмумијјәтлә, биринчи синифдә истәр екскурсијалар заманы апарылан мұшаһидәләр, истәрсә дә ајры-ајры әшјалар үзрә апарылы мұшаһидәләр нәтичәсиндә жазылан иншаларын ашағыдакы тәрбијәви әһәмијјәти вардыр:

1. Белә иншалар шакирдләрин мұшаһидәчилик вә јарадычылыг габилитетини инкишаф етдирир. Онлар көрүб вә мұшаһидә етдикләри әшја вә һадисәләри үмумиләшдирәрәк данышыр вә жазырлар.

2. Шакирдлар мұшаһидә заманы өјрәндикләри һадисәләри ана дили китабында ујгун кәлән мөвзуларла әлағаләндириб, ону бәднн сурәтдә ифада етмәә чалышырлар.

3. Екскурсијалар нәтичәсиндә шакирдләр көзәл мәнзәрәләр көрүр, оранын тәбиәти илә таныш олурлар ки, бу да онларда вәтәни севмәк һиссинин тәрбијә едилмәсинә хидмәт едир.

4. Мұшаһидә әсасында апарылан иншалар заманы шакирдләрин лүғәт еһтијатлары мұәјјән гәдәр јени сөзләрлә зәнкинләшир.

Биринчи синифдә шәкил үзрә, шакирдләрин һәҗәтына аид мөвзулар вә ја мұшаһидәләр үзрә апарылан бу чүр иншалар онлары кәлчәкдә сәрбәст сурәтдә инша јазмаг үчүн һазырлајыр.

Баһар ШҮКҮРОВА,
Абшерон району, Күздөк интернат-
мектебинин мүөлөмүн.

ТАПМАЧАЛАР ВЭ АТАЛАР СӨЗҮ ШАКИРДЛЭРИН НИТГИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМЭЈИН ВАСИТЭСИДИР

Ибтидан синифләрдә шакирдлэрин нитгини инкишиф етдирмәк үчүн мухтәлиф үсүл вә васитәләрдән истифадә едилир. Ичтимаи муһит, һәјәт вә тәбиәт һадисәләри, бүтүн харичи аләм шакирдлэрин нитгиниң инкишафына вә онларын нитгини даһа да эәнкинләшмәсинә бөјүк тәсир кәстәрир. Ичтимаи һәјәт вә тәбиәт һадисәләри шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә дә өз әксини тапыр. Халг әдәбијјаты нүмунәләриндән бири дә тапмачалар вә аталар сөзүдүр.

Тапмачалар вә аталар сөзү ана дилинин инчәликләрини баша дүшмәкдә ушаглара бөјүк көмәк едир. Чүнки халгымызын һәјәты, онун адәт вә ән'әнәләри, мэдәнијјәти, ичтимаи һәјәты өз әксини тапмачалар вә аталар сөзүндә тапыр.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин, о чүмлөдән тапмачалар вә аталар сөзүнүн ушагларын нитгини инкишаф етдирмәкдә ән јакшы васитә олдуғуну гејд етмиш, тәртиб етдији «Ушаг аләми» вә «Вәтән дили» дәрсликләринә хејли тапмачалар вә аталар сөзү дахил етмишди. К. Д. Ушински тапмачалары ушагларын зейһи үчүн фајдалы төмринләр һесаб едирди. Тапмачалар санки ријәзи мәсәлә вә мисаллар кими ушаг әглини төмрин едир, ону јарядчылыға тәһрик едир. Чүнки һәр бир тапмачада бу вә ја дикәр әшјанын һамыја, ушаглара да мәлум олан әләмәтләри ифадә олунмушдур. Тапмачалары шакирдләр тез мәнимсәјир вә узун мүддәт јадда сахлаја билирләр. Тапмачалар ејни заманда дәрсин чаһлы вә марағлы кечмәсинә сәбәб олур.

К. Д. Ушински ејни заманда аталар сөзүнүн әһәмијјәтиндән данышаркән дејирди: «Халг һәјәтынын бүтүн чәһәтләри, онун ев, аилә, чөл, мешә, ичтимаи һәјәты, онун тәләбаты, адәтләри, тәбиәтә, адамлара, бүтүн һәјәт һадисәләринин әһәмијјәтинә бахышы... аталар сөзүндә әкс олунмушдур»¹.

¹ К. Д. Ушински, Семиямиш педагожи әсәрләри, Азәрнәһр, 1953, сәһ. 190.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин, о чүмлөдән тапмачалар вә аталар сөзүнүн бу мәзијјәтләрини нәзәрә алараг К. Д. Ушинскинин дәрсликләриндән јарядчылығла истифадә едән Азәрбајҗан педагог вә методистләри (Н. О. Черијајевски, Р. Б. Әфәндијев, М. Маһмудбәјов, А. Шаһг вә башгалары) өз дәрсликләриндә бу көзәл ән'әнәни давам етдирмишләр.

Ана дили (II синиф үчүн) дәрслијиндә дә 16 тапмача вә 17 аталар сөзү верилмишдир.

Биз һәмин тапмача вә аталар сөзү һағғында ајры-ајрылығда данышмағы лазым билirik.

Мән «Сүнбүләүм» ше'рини кечәркән әввәлчә, ушагларла мусәһибә апарыр, тахылың әһәмијјәтини гејд едирәм. Сонра сүнбүллә әләғәдар олараг мүүјјән бир тапмачанын да олдуғуну ушаглара хатырладыр вә һәмин тапмачаны кыһин биллиб-билмәдијини сорушурам. Шакирдләрдән бири дејир:

«Ајағындан су ичәр,
Димдијиндән балалар».

Бир нечә шакирддән дә һәмин тапмачаны сорушандан сонра тапмачанын мәзмуңуна аид ушагларла мусәһибә едирәм:

Ушағлар, «Ајағындан су ичәр» сөзләрини нечә нәһ едә билirik?

Ш.—«Ајағындан су ичәр»,—әдур ки, тахыл суварылар. Тахыла су вермәсәк јанар.

М.—«Димдијиндән балалар» сөзләрини нечә баша дүшмәк олар?

Ш.—Зәми баш ачыр, сүнбүл олур. Тахыл јетиндә сүнбүлүн ичиндә бугда, арпа олур. Сүнбүл ајағындан су ичмәсә, сары сүнбүл олмаз. Сүнбүл олмаса дән (бугда, арпа) олмаз.

Ушағлар «Сүнбүләүм» ше'рини өјрәндиктәри кими, сүнбүл һағғындакы тапмачаны вә онун мәнасыны да шүүрлу мәнимсәјирләр.

«Арылар вә милчәк» тәмсиллини кечәндә ушаглара арылар һағғындакы тапмачаны да өјрәдирәм. Ушағлар һәмин тапмачадан өјрәниләр ки, арыларын учмағ үчүн ганадлары вәр. Арылар адамлары санча да биләр. Бунуңла јанашы, арылар иши, зәһмәти дә сеvirләр. Буна көрә дә адамлар арасында белә арыларын һөрмәти вәр. Демәли, тапмачанын чавабы һәр чур ары дејил, јалһыз бал арысыдыр.

«Күллү дән тарлада нечә битди» мәтнини кечәркән памбыг һағғындакы тапмачаны ушаглара дүзкүн баша салмағ үчүн

хејли дүшүнмәли олдум. Шөһөр ушаглары памбыгы жалныз киноларда көрмүшдүлөр. Бу чөтинлији нэээрә алараг эшјаны тәбии һалында синфа кәтирдим. Ушаглардан памбыг һаггында нә билдикләрини сорушдум. Рајон ушаглары памбыгы көрдүкләри үчүн памбыг һаггында дүзкүн вә әтрафлы данышдылар. Мән памбыг һаггында олан тапмачаны сорушдум. Шакирдләрдән бири деди:

Бир сүрү атлар,
Чөмөндә отлар.
Вахты кәләндә,
Дәриси чатлар.

Ушаглара изаһ етдим ки, памбыг һаггында белә бир тапмача вар. Лакин дәрслијимиздә башга тапмача да верилмишдир. һәмнин тапмачаны өзүм дедим.

Рәнки гардан да ағдыр,
Ипәк кими јумшағдыр.
Јығылыр таја-таја,
Јоллашыр фабрикаја.

Памбыгын һәм гозасыны, һәм ачылышыны ушаглара көстәриб һәр ики тапмачанын дашыдыгы мәнаны ушаглара изаһ етдикдән сонра, бир нечә шакирдә һәмнин тапмачалары тәкрар етдирдим. Онлар аз вахт ичәрисиндә һәр ики тапмачаны өјрәндиләр.

«Машынар» ше'рини кечиб гуртарандан сонра шакирдләрлә көрдүкләри машинылар һаггында мүсаһибә апардым. һәмнин мүсаһибәдән мөгсәдим «Ичиндә гышдыр, чөлүндә баһар» тапмачасы һаггында шакирдләрини нә билдикләрини мүәјјән етмәк иди. Мүсаһибә заманы шакирдләр автомобил, грактор, комбайн, палтарјујан машин, сојудучу вә с. машинлар һаггында данышдылар. Синфа мүрачиәтлә дедим:

— Ким тапмачаны тапар?
Ичиндә гышдыр,
Чөлүндә баһар.

Шакирдләрдән бир нечәси элини галдырды вә «сојудучу», —дејә дүз чаваб верди. Шакирдләрин чоху буну билмәдији үчүн дәрсдән сонра шакирдләри мәктәбин јемәкханасына апарыб сојудучу илә онлары таныш етдим. Бундан сонра исә һәр шакирдә сојудучу һаггында кичик бир инша јазмагы тапшырдым. Ертәси күн тапшырыгы јохладым. Јазылардан мә-

лум олды ки, шакирдләр сојудучуну көрәндән сонра тапмачанын мәнасыны баша дүшүшләр.

«Танып көрәк» башлығы алтында верилмиш (дәрслик, сәһ. 136—137) доггуз тапмачаны эввәлчәдән бөјүк бир кағызә рәикли карандашла јазырам. Шакирдләрин һәмнин тапмачалара јазылы чаваб вермәләрини билдирирәм. Онлар мүәјјән бир кағызда тапмачаларын жалныз чавабыны јазырлар. Шакирдләр гуртаран кими бир-бир сорушурам. Ким сәһв чаваб вермишдирсә, сәһвини дүзәлдир. Дүзкүн чаваб верән ушаг, мәсәлән, кирпи, гојун вә с. («Јатанда јумру јатар, әтини дәрмана сатар», «алты булаг ичәрләр, үстү зәми бичәрләр») һаггында билдијини данышыр. Шакирдләр өз фикрини сөјләјәндән сонра китаба бахырлар. Онлар бир даһа һәмнин тапмачаларын чавабларыны шәкилләрә бахараг јохлајырлар. Бу исә сөзлә әјани васитәләр арасында гаршылыгы әләгәнин јаранмасына вә нәтичәдә верилмиш чавабларын мөһкәм јадда галмасына сәбәб олур. Дәрсликдәки аталар сөзү өз мәнә вә мәзмунуна көрә эмәк, бирлик, јолдашылыг вә достлуғ, елм вә билик, ана мөһәббәти вә өвлада гајгы мәсәләләрини әкс етдирир.

Мән, бу вә ја дикәр мәтнин тәлим едәркән һәмнин мәтнин мәзмунуну ифадә едән вә дәрсликдә верилән аталар сөзүндән истифадә едәркән, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирир, онларын билик вә көрүш даирәсини кенишләндирирәм. Бу мәсәллә аталар сөзүнү шакирдләрин кичик дәфтәрчәләрә јазмаларына да наил олурам.

К. Д. Ушинскинин «Арылар вә милчәкләр» тәмсилнин мәзмунуну шакирдләрә әтрафлы изаһ едәндән сонра онлара мүрачиәт едирәм:

—Ушаглар, ким бу күн кечдијимиз һекајонни мәзмунуна ујғун олан бир аталар сөзү дејә биләр?

Ш.—Чөфа чөкмәсән, сәфа көрмәсән.

М.—Даһа ким дејәр?

Ш.—Јазда чөкән зәһмәти, гышда көрәр ләззәти.

М.—Догрудур, ушаглар. «Јазда чөкән зәһмәти, гышда көрәр ләззәти» аталар сөзү дәрслијимиздә дә верилмишдир. Бу аталар сөзүнүн ики мүһүм әләмәти вар. һәмнин әләмәти (чөһәти) ким изаһ едә биләр?

Ш.—Бу аталар сөзүнүн ики чөһәти олдугуну мән «Арылар вә милчәкләр» тәмсили илә дә изаһ едә биләрәм. Арылар јазда ишләјирләр, чичәкләрдән ширәләр топлајырлар, јәни јаз-

да зəһмэт чəкирлэр. Гышда чичək олмур, арылар исə дүзэлт-
диклэри балдан жеирлэр, јəни гышда лəззэт чəкирлэр.

М.—Даһа ким изаһ едэ билэр?

Ш.—Елэ колхозчуларымызы кəтүрək. Онлар əкирлэр, бə-
чəирлэр, сонра исə мəһсулу топлајыб жеирлэр. Ахы, гышда
мəһсул олмур. Кəрək мəһсулу јазда, јазда топлајасан ки, гыш-
да да жејə билəсэн. «Јазда чəkən зəһмəти, гышда кəрək лəз-
зəти». Јахуд: «Чəфа чəkəсэн, сəфа кəрəсэн».

Мэн «Экинчи вə чанавар» һекəјəсини кечəндə исə əввалчə
əјрəндијимиз аталар сөзүнү сорушур, бир нечə шакирдə тək-
рар етдирирəm. Сонра бунлара бəнзэр башга аталар сөзүнү
дə сорушурам.

Шакирдлэр «Кəндли вə чанавар» мəтинини мəзмунуна уј-
гун олараг верилэн: «Иш инсанын чаныдыр», «Ишлэмəјэн
дишлэмəз» аталар сөзүнү сөјлэјирлэр. Мэн һəмин аталар сө-
зүнүг дə мəнасыны изаһ етмəји ушаглардан тəлəб едирəm.
Ушаглардан бири дејир:

— «Ишлэмəјэн дишлэмəз»,—о демəkдир ки, ким ишлə-
мирсə, о жејир. Кəрək ишлəјəсэн, сонра да жејəсэн.

Һəмин аталар сөзүнү изаһ едэркən башга бир шакирд ма-
раглы мəсələ галдырды:

— Мүəллим, бəс, онда һекүмэт бизə нə үчүн јемək, палтар
верир? Ахы, биз ишлəмирик?

— Ушаглар, ким јолдашынызын суалыны ајдынлашдыра
билэр,—дејə синфə мүрачиет етдим. Шакирдлəрдən бири де-
ди: «Биз һələ балачајыг, ишлəјə билмирик. Она кəрə дə һə-
күмəтимиз бизə јемək дə, палтар да верир».

Өлəддин дүз дејир, ушаглар, Сиз һələ кичиксиниз, ишлəјə
билмəзсиниз. Сиз бөјүјəндə фабрикдə, заводда ишлəјəчəkсин-
низ вə ишлəдијиниз үчүн дə эмək паггы алачаг, јəни жејəчək-
синиз.

Мэн мəна вə мəзмунуна кəрə эмək сəчијəси дашыјан ата-
лар сөзүнə ујгун мəтиллəri, һекəјəлəri кечиб гуртарандан сон-
ра ушаглара «Зəһмəтсиз бал јемəзлэр» мөвзусунда инша јаз-
дырарам. Ушаглар һəмин иншаларында эмək сəчијəси дашы-
јан аталар сөзүндən истифадə едэрək «Зəһмəтсиз бал јемəз-
лэр» аталар сөзүнүн мəзмунуну шəрһ едирлэр. Белə иншалар
шакирдлəрин рабитəли нитгини дə инкшаф етдирмеклə, ата-
лар сөзүндən јерли-јериндə истифадə етмəјə дə имкан јара-
дыр. Мəсələн, шакирд Чəфəрин иншасында белə окујуруг:
«Зəһмəтсиз бал јемəзлэр». Бу о демəkдир ки, кəрək ишлəјə-

сэн, зəһмəт чəkəсэн. Јахшы дејиблэр ки, «Ишлэмəјэн дишлə-
мəз». Буну И. Крыловун «Чырчырама вə гарышга» шəриндə
дə кəрмək олар. Мэн чырчырамалары да, гарышгалары да кəр-
мүшəm. Гарышгалар јаз вə јай күнлəриндə динчəлмəдən өзлə-
риндən чох агыр олан шejлэри јуваларына апарырлар. Чыр-
чырамалар исə јаз вə јай күнлəриндə күллəрин вə чичəклəрин
үстүнə гонурлар. Онлар һэр чичəкдən, күлдən ширə чəкир-
лэр. Чырчырама онда хəбэр тутур ки, гар јагыр. О, гарыш-
ганын јанына кəлиб ондан јемək истəјир. Чырчырама јазда
нəгмə окумајыб јемək топласа иди, гышда гарышгаја мөһтач
олмазды, јəни зəһмəт чəkсə иди, бал жејəрди.

«Коллектив нəдир» мəтнини кечəркən шакирдлэрə «Тəк
элдən сəs чыхмаз». «Ел күчү—сел күчү». «Күч бирликдəдир»
кими аталар сөзүнү өјрəдирəm. Нөвбəти дəрсдə шакирдлəрдən
бири дејир ки, һəгигтəтən дə тək элдən сəs чыхмаз (бу вахт о
бир аolini тəрпəдир, сəs чыхмыр), амма пки эл бирлəшəндə
сəs чыхыр (о, эллəрини бир-биринə вурур вə күчлү сəs алы-
ныр). Адамлар да белəдир. Онлар бирлəшсэлэр чох бөјүк
ишлэр кəрəрлэр.

Башга бир шакирд исə белə деди: Мэн Губа рəјонунданам.
Бизим кəндин јахынлыгындан бөјүк бир чај (Гарачај) ахыр.
Бу чај һəмишə јазда дашыр. Чај дашанда агачлары да јујуб
апарыр. Демəли, сел чох күчлү олур. Она кəрə дə аталар:
«Ел күчү—сел күчү»,—демшлэр. Јəни ел дə сел кими күчлү-
дүр.

Дикэр шакирд исə белə деди:

— Бир адам чох иш кəрə билмəз. Чохлү адам исə чох
иш кəрəр. Мэн јаз тəтилиндə рəјона (Зəнкилана) кетмиш-
дим. Бир адам Араз чајынн гарышыны кəсə билмəз. О, һеч
белə бир фикрə дə дүшмəзди. Халгымыз исə Аразын гаршы-
сына бөјүк бəнд вуруб електрик стансијасы тикчəkдир. Де-
мəли, бирлик олан јердə күч дə олар.

«Күч бирликдəдир» мөвзусунда инша јаздырдым. Шакирд-
лəрдən бири «Күч бирликдəдир» фикрини изаһ етмək үчүн
бир мараглы нагылдан истифадə етмишдир. һəмин шакирд
јазыр: «Мэн истираһəт күнү евимизə кедəндə атама «Күч бир-
ликдəдир» мөвзусунда јазы јазачагымызы сөјлəдим. Атам
ашагыдакы һадисəни данышды: дејирлэр ки, кечмиш заман-
ларда бир кишинин једди оглу вармыш. Гардашлар бөјүјəн-
дən сонра бир-бири илə јола кетмəмиш, бир-бириндən ајрыл-
мышлар. Бундан истифадə едən дүшмən гардашлардан бири-

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Мәмләд ҺӘСӘНОВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-иши баш елми
ишчиси.

СИФӘТ, САҢ ВӘ ӘВӘЗЛИЈАТ ТӘДРИСИ ЗАМАНЫ НИТГ ИНКИШАФИ ҮЗРӘ АПАРЫЛАЧАГ ИШЛӘРӘ ДАИР

Азәрбајчан дили вә әдәбијат мұәллимләриниң гаршысында дуран мұһүм вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин нитг мэдәнијәтини инкишаф етдирмәкдир.

Грамматика дәрсләриндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, тәзә бир мәсәлә олмаса да сон заманларда дил мұәллимләрини даһа чох дүшүндүрүр, онлары бу сәһәдә јени-јени ахтарышлары сөвг едир. Буна көрә дә республикамызын мұхтәлиф мәктәбләриндә чалышан бир чох Азәрбајчан дили вә әдәбијат мұәллимләри шакирдләрин нитг мэдәнијәтини инкишаф етдирмәк үчүн јени вә даһа сәмәрәли јоллар ахтарыр, бу сәһәдә олан габагыч тәчрүбәни диггәтлә өјрәнир, ондан јарадычы шәкилдә истифадә едирләр. Белә мұәллимләрә нүмунә олараг, Ә. Шыхларову, Ә. Сүләјманову (Салјан шәһәр 3 нөмрәли вә Комсомол кәнд сәккизилик мәктәбләри), Ә. Нуријеваны (Баки, 117 нөмрәли мәктәб), Һ. Оручову (Имишли рајону, Шаһсөвән кәнд орта мәктәби), П. Искәндәрөваны (Гасым Исмајылов рајону, гәсәбә орта мәктәби) вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Бу мәгаләдә јухарыда адлары чәкилән мұәллимләрин иш тәчрүбәси үмумиләшдирилир вә бәзи методик мұлаһизәләр верилир. Шакирдләрин нитг мэдәнијәтнини инкишафында грамматика тәдрисинин мұстәсна ролу вардыр. Лакин дил дәрсләриндә тәкчә грамматик гајда вә гаунлары әзбәрләтмәклә, ону мүчәррәд шәкилдә өјрәтмәклә шакирдләрин нитг вәрдишләринин инкишаф едәчәјини сөјләмәк чәтиндир. Буна көрә дә дил фактларынын тәдриси елә истигамәтдә апарылмалыдыр ки, шакирдләр өјрәндикләри грамматик гајда-гаунлардан нә мәгсәд күдүләјүнү ајдын дәрк етсинләр. Онлар баша дүшсүнләр ки, конкрет мәтипләрдә бу вә ја диккәр

нин үзәринә һүчүм едәрәк өзүнә табе етмишдир. Буну ешидән ата чох кәләрләниши, оғланларыны јанына чағырыб демшиди: һәрәниз мәнә бир чубуг кәтирин. Онлар һәрәси бир чубуг кәтириб атасына верир. Ата дејир: оғул, о чубугу сындыр көрүм. Кичик гардаш чәтинлик чәкмәдән чубугу ики јерә бөлүр. Ата дүшмән гаршысында мәғлуб олан оғлуна дејир: «Оғул, сән һәмин чубуглары бир јерә јығ вә сындыр». Бөјүк гардаш нә гәдәр чалышырса да бир јерә топланмыш чубуглары сындыра билмир. О, сәһв етдијини баша дүшәрәк дејир: «Күч бирликдәдир, ата!».

Һәмни ишадан көрүнүр ки, шакирдләрә аталар сөзүнә анд иниша јазылар јазмаг тапшырыланда онлар өз валидејиләри, бөјүк бачы вә гардашлары илә дә, мұәллимләрлә, тәрбијәчиләрлә дә сөһбәт едир, онлардан мәсләһәтләр алырлар. Бу исә онлары халгымызын јаратдыгы мәналы әфсанә, мисал вә мәсәлләрлә таныш едир. Онлар өјрәндикләри әфсанә мисал вә аталар сөзләриндән өз јазыларында истифадә едирләр.

Јолдашлыг вә достлуға анд аталар сөзләрини кечәркән мән ушаглара баша салырам ки, јажшылыг етдијиниз, гајғы кәстәрдијиниз адама һеч вахт миннәт гојмајын. Јадыңызда сахлајын ки, хош әмәлин, јәни јажшылыгын нәтичәси јалныз «чох сағ олду». Јажшылыг әвәзиндә ким миннәт гојур, мұкафат алырса, о јажшылыгын гијмәти олмас.

«Јолдашлыг» мәтнини кечәркән бу мәсәләләрә диггәт јетирәм. Шакирдләр «Јолдашлыг», «Ики јолдаш» һекајәләрини өјрәнәркән «Јажшылыг елә, миннәт гојма», «Јажшы јолдаш јаман күндә билинәр» вә башга аталар сөзләрини дә өјрәнирләр.

Л. Н. Толстојун «Ики јолдаш» һекајәсини нағыл едәндән сонра Әләддинә јолдашлыг вә достлуға анд аталар сөзү демәсини билдирдим. О, чох мәзмунлу бир аталар сөзү деди:-- Сынанымыш дост сындырылмыш гөз кимидир.

— Әләддин, сән бунун нә демәк олдуғуну билирсанми?

— Белә, мәншәјә кедән јолдашлардан бири ајы көрән кими гачыр. Демәли, јолдашлардан бири о бирини сынамыш олса иди, о тәк галмазды.

Беләликлә, шакирдләри фикрән јарадычылыға тәһрик едән, онлары дүшүндүрән тапмачалар, чох јыгчам вә бөјүк мәна ифадә едән аталар сөзләри шакирдләри дилиминин эңкиликләри илә таныш едир, онлары нитгини инкишаф етдирил, дүнјәкөрүшләринин кеншләнмәсинә көмәк едир.

нитг һиссәсини тапмагла, онун грамматик әләмәтләрини сада-ламагла, һәмни категоријага аид орфографик гәјдәләри мәнимсәмәклә кифәјәтләнемәк олмас; әсил мәгсәд өјрәнилән дил фактларындан нитгдә дүзкүн вә јерли-јериндә истифадә ет-мәји бачармагдыр.

Тәчрүбә вә мушаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр грам-матика дәрсләриндә чох заман «Сифәти нә үчүн өјрәнирик?», «Нитгдә әвәзликләри ишләтмәдән кечинмәк олармы?» кими суаллара чаваб верә билмирләр. Мәһз буна көрә дә мүәллим нитг һиссәләринин дилдәки ролуну шакирдләрин нәзәринә габарыг шакилдә чатдырмалы, дәрсдә онларын нитг вәрдиш-ләринин инкишафы үзрә ишләрә кениш јер вермәлидир.

Сифәт бәһси үзрә нитг инкишафына даир апарылачаг ишләр

Сифәт нитг һиссәләри сьрасында лүгәт ептијатынын ән-кинлији етибары илә әсас јерләрдән бирини тутур. Буна көрә дә сифәт бәһсинин тәдриси просесиндә дилимиздәки сифәтләрин әнкинлијини, бунларын нитгдәки әһәмијјәтини ша-кирдләрә изаһ етмәк, онларда һәмни нитг һиссәсиндән јерли-јериндә истифадә етмәк бачарыгы јаратмаг чох әзуридир.

Габагчыл мүәллимләр бу ишә сифәтин нитгдәки ролу вә әһәмијјәти һаггында гыса сөһбәтлә башлајырлар. Бу сөһ-бәт, тәхминән, ашағыдакы мәзунда апарылыр.

Әшјанын мүхтәлиф әләмәтләри вардыр; мәсәлән, каран-даш: гырмызы, сары, көј, јашыл, гара... рәнкдә, узун, гыса-галын, назик һәчмдә олур; дәфтәр: **аг, чизкили дама-дама,** мил-мил, јағлы олур; синиф отагы: **кениш, ишыгы, һүндүр,** тәмиз, сәлигәли олур. Әшјанын белә әләмәтләри һәјәтдә би-зә чох лазымдыр. Әшјанын нечәлијини (әләмәтини) билдирән сөзләр сифәт адланыр.

Сифәт нитгимизи дәгигләшдирир, сәлисләшдирир, көзәл вә ајдын едир. Тутаг ки, сиз сатычыдан карандаш тәләб едир-синиз. О заман сатычы сиздән нечә карандаш истәдијинизи сорушачагдыр. Сиз онун суалына рәнкли карандаш—дејә чаваб верәчәксиниз. Демәли, бизә мүәјјән әшјаны тәсвир ет-мәк, ону башгасындан фәргләндирмәк лазым кәлдикдә сифәтләрдән истифадә едирик.

Мүәллим «әләмәт» мәфһумунун мәзунуну шакирдләрә шүүрлу сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн мүхтәлиф рәнклә, һәчмдә, дадда вә с. олан әшјалар нүмаиш етдирмәлидир. Шакирдләр

бу әшјалар үзәриндә мугәјисә апарыр, лазыми нәтичәләр чыхарырлар. Мүәллим бу фүрсәтдән истифадә едәрәк әшја-нын әләмәтләри: рәнки (гырмызы, гара, јашыл вә с.), заһи-ри көркәми вә формасы (учабој, гысабој, гозбел, јумру, узун-сов вә с.), дады (ширин, ачы, турш вә с.), кејфијјәти (јағлы, ағыллы, билikli вә с.) һаггында шакирдләрә лазыми мәлү-мәт верир.

Шакирдләрлә әләмәт мәфһумуна аид верилән биликлә-ри јохламаг вә мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф чалышма-лар үзәриндә иш апарылыр; мәсәлән:

1. Садаланмыш әләмәтләрә әсасән тапмачада һансы әш-ја һаггында данышылдыгыны мүәјјәнләшдириң.

Аг чала, гара тохум
Әлим илә әкәрәм,
Дилим илә бичәрәм.

★

Бир сеһирли фанарам,
Кибритсиз дә јанарам.

2. **Адам, ат, шакирд, гарпыз** исимләринин әввәлине мүм-күн олан сифәтләр артырын; мәсәлән:

а) **учабој, гысабој, енликүрәк, көзәл, хош-сифәт, бачарыглы, мәрд...** (адам);

б) **боз, кәһәр, аг, алапача, көзәл, јорга, га-чаған, вәфалы, күчлү** (ат);

в) **әлачы, чалышган, интизамлы, нүмунә-ви, севимли, бачарыглы, сәлигәли, габагчыл,** истәкли... (шакирд);

г) **јумру, ири, јашыл, шин, дадлы, кал** (гар-пыз).

Белә шифаһи чалышмалар әшјанын мүхтәлиф әләмәтлә-рә көрә бир-бириндән фәргләндији һаггында шакирдләрин мөвчүд тәсәввүрләрини даһа да кенишләндирәр. Онлар өј-рәнәрләр ки, чохлу нишанәси садаланан әшја һаггында даһа ајдын тәсәввүр әлдә етмәк олур.

Шакирдләр бундан сонра ашағыдакы кими јазылы ча-лышмалары ичра едирләр.

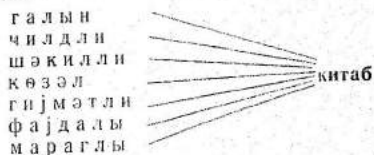
1. **Дәниз, чәмән, шәһәр, лимон,** дағ исимләринә кәј, **уча,** **мави,** **јашыл,** **бөјүк,** **турш** сифәтләриндән ујғун кәләни артырылыр, сонра онлар чүмләләрдә ишләдилер.

2. **Кокрет** исимләр верилир вә тәләб едилер ки, һәмни исимләрин әләмәтләри садалансын.

Мәселән, тутаг ки, **китаб** исми верилмишидир. Бу исмин әв-
вәлини белә сифәтләр артырылыр: галын, чилдли шә-
килли, көзәл, гијмәтли, фајдалы, мараглы.

Буну схем шәклиндә нүмајиш етдирмәк даһа фајдалы
олур; мәселән:

Буна охшар иши шәкилли әјани материаллар үзәриндә
дә тәшкил етмәк мүмкүндүр. Мәселән, шакирдләр тәрәфин-
дән чәкилмиш вә ја әлдә едилмиш мәктәб, бина, дәниз шокли
вә ја башга бир шәкил јазы тахтасындан асылыр. Шәклин
алтында она аид сифәтләр јазылыр вә үстү кағызла өртү-
лүр. Орадакы исмә сифәтләр тапмаг шакирдләрдән тәләб
едилер. Шакирдләр ујгун сифәтләр сөйләјирләр. Сонра ша-
кирдләрнин сөйләдикләри сифәтләрлә шәкилдәки сифәтләр мү-
гајисә едилер. Шакирдләр чалышманы дүзкүн јеринә јетир-
дикләрини көрүр вә шәклә аид өјрәндикләри сифәтләри дөф-
тәрләринә јазырлар.

Шакирдләрнин итгини инкишаф етдирмәк үчүн синоним
вә антоним сифәтләрә аид апарылаң чалышмаларын мүһүм
әһәмијјәти вардыр. Бу чәһәттән ашағыдакы чалышмалар чоғ
фајдалыдыр.

1. Уча (һүндүр, гәлби, јүксәк), көк (шишман, зорба,
нәһәк, жоғун), г а р л а г (ишығлы, нурлу) сифәтләринә сино-
нимләр тапмаг.

2. Көзәл, бөјүк, көдәк, гәшәнк, кичик,
узун, хырда, исти, балача, көјчәк сифәтләрин-
дән синоним оланларыны сечмәк вә чүмләрдә ишләтмәк.

3. Плакатда дағыныг шәкилдә верилмиш антоним сифәт-
ләри биринчи сырадакы илк сөздән башлајараг тапыб дөф-
тәрдә јазмаг.

Гара	узун	ширин	тәнбәл
сојуг	көзәл	исти	бөјүк
ачы	чалышган	чиркин	кениш
кичик	дар	гыса	ағ

«Сифәтин дәрәчәләри» мөвзусунуи тәдриси процесиндә ша-
кирдләрнин итгини инкишаф етдирмәк үчүн мүүәллим даһа
кениш имканлара маликшар.

Тәчрүбә көстәрир ки, сифәтин дәрәчәләри даһа чоғ әја-
нилик тәләб едән мөвзулардан биридир. Буна көрә дә мүүәл-
лим шакирдләри рәнки г ы р м ы з ы, а з г ы р м ы з ы в ә ч о х
г ы р м ы з ы олан галстуклардан, плакатлардан ибарәт кон-
крет әјани материаллар үзәриндә чалышдырмаг јолу илә ба-
ша салмалыдыр ки, әшјанын әләмәтләри һәмишә ејни дәрә-
чәдә олмур, белә ки, бәзән ади нормалда (мәселән, сары), бә-
зән ондан аз (мәселән, сарымтыл), бәзән исә чоғ (мәселән,
сапсары) олур. Демәли, сифәтләр әшјанын әләмәт дәрәчәлә-
рини билдирмәклә мұхтәлиф шәкилләрә дүшүр. Буна сифә-
тин дәрәчәләри дејилер.

Мүүәллим сифәтин дәрәчәләри вә онларын әмәлә кәлмә
үсуллары һагғында шакирдләрдә әддын тәсәввүр јаратмаг
үчүн ашағыдакы мисаллары јазы тахтасында јаздырыр.

1. Шамо с а р ы карандаш алды.

2. О бири полис с а р ы м т ы л гәзет кағызына бүкүлмүш
бағламаја јахынлашды. (Ғ. Мәһди)

3. Күләкләр титрәдир дик буруғлары

Бурада ишчиләрнин рәнки сапсары (С. Вургун)

Бу мисраларда сифәтин дәрәчәләринин билдирдији ма-
на мугајисәли шәкилдә изаһ едиләрәк көстәрилер ки, бирин-
чи чүмләдә с а р ы сифәти карандаш исминин ади рәнкдә ол-
дуғуну билдирдији вә формал әләмәт гәбул етмәдији үчүн ади
дәрәчәдәдир. Икинчи чүмләдә с а р ы м т ы л сифәти исә азалт-
ма дәрәчәсини билдирер. Чүнки бу сөзүн мәнасында сарылыг
әләмәти ади дәрәчәдә нисбәтән аздыр. Бунуиһа белә, с а р ы
сифәти «мтыл» шәкилчиси гәбул етмишидир. Үчүнчү чүмлә-
дә сапсары сифәти чоғалтма дәрәчәсиндә ишләнишидир;
ади дәрәчә билдирән с а р ы сифәтинин тәкряры—әввәлиничи
«сары» сөзүнүн икинчи һиссәси атыллараг онун јеринә «п»
үнсүрү артырылмасы јолу илә дүзәлдилмишидир.

Сонра јазы тахтасында сифәтин дәрәчәләринә аид мисал-
лар јаздырылыр; мәселән:

1. Јумшаг көј чәмәнин үстә дүшүб шөһ кечәдән,
Исти жохдур, һәлә вар бир балача мей кечәдән.

(А. Сәһһәт)

2. Көмкөј дәннеләрин думанларында

Ағарыр тәк-тәһһа иңчә бир јелкән.

(М. Лермонтов)

Шакирдләр бу нүмунәләрдә сифәтләри тапыр, **көј вә көм-көј** сифәтләрини дәрәчә аламәтләринә көрә мұғажисә едирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр дәрәчә аламәти гәбул едән сифәтләриндән **языда истифаде** едә билмир вә ја аз истифаде едирләр. Буну нәзәрә алараг, шакирдләри ашағыдакы кими чалышмалар үзәриндә ишләтмәк вачибдир.

1. Мүәјјән сифәтләр верилр. Шакирдләр онлардан азалтма вә чохалтма дәрәчәләри дүзәлдир вә мұвафиг чүмләләрдә ишләдирләр.

2. Шакирдләр ән көзәл инсан, чо х г и м ә т л и к и т а б, у з у н с о в б а ш, г а р а т ә һ ә р п а р ч а и ф а д ә л ә р и н и и ш л ә т м ә к л ә ч ү м л ә л ә р т ә р т и б е д и р л ә р.

3. Шакирдләрә мұвафиг мәтнләр охумаг тапшырылыр. Онлар һәмнин мәтнләрдә сифәтләри дәрәчәләринә көрә сечиб язырлар.

Сифәт бәһсинин тәдриси илә әләгәдар олараг, шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдә шәхси тәәсүрат вә мұшаһидә әсасында апарылан инша **язылары** бәјүк ролу вардыр. Белә **язылар**, бир тәрәфдән, шакирдләриң әтраф мүнәти јахшы дәрк етмәсинә көмәк едир, диқәр тәрәфдән онларын нитг вә тәфәккүрүнү инкишафына мүсбәт тәсир көстәрир.

Шәхси тәәсүрат вә мұшаһидә әсасында иншалары мұхтәлиф мөвзуларда апармаг мүмкүндүр. Мәсәлән, шакирдләрә «**Јаз кәлир**», «**Илк гар**», «**Кәндимизин гышы**», «**Пајызла гышын фәргя**» кими конкрет мөвзуларда инша **яздырмаг** олар.

Белә иншалар үчүн шакирдләр, мұәллимин тапшырығы илә мұшаһидә апарыб **лазымы материал** топлајырлар.

Сонра шакирдләрин гејдләрини нәзәрдән кечирмәк вә үмумиләшдирмәк үчүн мұсаһибә тәшкил едилр; бәзи шакирдләр исә шифаһи сурәтдә данышдырылыр вә лүғәт үзәриндә иш апарылыр. Беләликлә, бир дәрә сааты иншаја һазырлыг ишинә сәрф едилр.

Нөвбәти дәрәдә шакирдләрин инша **язачаглары** мөвзуја анд сифәтләри доғиғ билиб-билмәдикләри мұәјјәнләшдирилр вә мөвзунун бәзи чәһәтләри ајдынлашдырылыр; шакирдләрин **языја** нәдән башлајачаглары, һансы һадисәләрә тохуначаглары изаһ едилр. Сонра шакирдләр тәкмилләшдирилмиш план әсасында инша **языја** башлајырлар.

Инша **язылар** тәһий едилдикдән сонра синифдә музакирә олуур: Шакирдләр бир-биринин сәһвләрини дүзәлдир вә **лазым кәлдикдә**, мұәллим онлара көмәк едир.

Сај бәһси үзрә нитг инкишафына даир апарылачаг ишләр

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн сај бәһси дә мұәјјән материал верир. Сај вә онун мәнача нөвләринин тәдриси илә әләгәдар олараг, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн ашағыдакы чалышмалардан **истифаде** етмәк фәјдалыдыр.

1. 333, 919, 5, 7, 28, 4, $\frac{2}{9}$ сајларыны сөзләрә **язын**.

Сонра бу сајлардан икисини чүмләдә ишләдин.

2. Ијirmi алты, хәјли, дөрд, јүзләрчә, бир аз, доғгузунчу, алтмыш биринчи сајларыны мәнача нөвләринә көрә сечиб **груплашдырын**. Сонра һәр нөвә анд бир сајы чүмләдә ишләдин.

3. Алты, беш, гырх, доғгуз, үч јүз јетмиш үч миғдар сајларындан дүзәлтмә дөрд, он, бир, јүз, отуз, сәккиз сајларындан исә мұрәккәб сај әмәлә кәтирин. Сонра һәр нөвә анд бир сајы чүмләдә ишләдин.

4. Дәрәликдәки 256 нөмрәли тапшырыға әсасән сыра сајларыны мұхтәлиф шәкилдә ишләдәрәк аялә үзвләринин элифба сьрасы илә сьјаһьсыны тутун.

5. Бешинчи синиф, он биринчи сыра, он доғгузунчу әср, ијirmi икинчи гурултај ифадәләрини чүмләләрдә ишләдин вә бу заман сыра сајларыны Рома рәғмәләри илә әвәз един.

Ғабағчыл мұәллимләр сај бәһсинин тәдриси илә әләгәдар олараг, шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн ифаде **язылары** кениш јер верирләр. Белә **язылар** шакирдләрин нитги илә јанашы, мүстәғиллијинин вә **јарадычылыг** габилитетинин инкишафына да мүсбәт тәсир көстәрир.

Ифаде **язы** үзрә көрүлән ишләр башлыча олараг үч мәрһәләә ајрылыр.

Биринчи мәрһәләдә—илк дәрә саатында мұәллим ифаде **язылачаг** мәтнин мөзмунуну шакирдләрә мөнимсәтмәјә чалышыр. Бу мәсәдлә әввәлчә өзү ифаде мәтнини охујур. Сонра

һәмнин мәтнә аид суал-чаваб апарыр, чәтин сөзләр варса, изаһ едиб айдылашдырыр.

Мәтнин мәзмуну шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилдик-дән сонра шакирдләр мүүәллимин көмәји илә коллектив план тугурлар.

Беләликлә, шакирдләр ифадә жазыја там һазыр олдугдан сонра һөвбәти дәрсдә жазы жаздырылыр. Башга бир дәрс саатында исә жазы ишләри төһлил олунур вә јекунлашдырылыр.

Дејиләлләри әјани шакилдә шәрһ етмәк үчүн Имишли рајонундакы Шаһсәвәи орта мәктәбинин V сифиндә (фәнн мүүәллими Н. Оручовдур), «Сај» бәһсинин тәдриси илә әләгәдар олараг, шакирдләрдән биринин жаздығы ифадәни нәзәр-дән кечирәк.

Сабаһын устасы

П л а н

1. Фазилин хәјалындан нә кечирди?
2. О, нә гәрәра кәлди?
3. Фазил сәнәт мәктәбиндә һансы пешәләрә јијәләнди?
4. Уста Қәмәләддин Новрузов Фазилә нә деди?
5. Ата оғлуну нечә гаршылады?

Һамы јатмышды. Тәкчә Фазил ојаг иди. О, VIII сифи битирмишди. Фазил сәнәт сечмәк һаггында дүшүнүрдү. Бу заман онун јадына атасы илә олан сөһбәт дүшдү.

Уста Ағагулу оғлу Фазилә бәнна олмағы мәсләһәт көр-мүшдү. Буна көрә дә Фазил сәнәт мәктәбинә даһил олмағы гәрәра алды.

1957-чи илдә Фазил 4 нөмрәли сәнәт мәктәбинә даһил олду. О аз заманда бачарығы вә интизамы илә мүүәллимләринин вә јолдашларынын һөрмәтини газанды. Фазил сәнәт мәктәбиндә сувагчы вә рәнксаз пешәләрини мүкәммәл өјрәнди.

1959-чу илдә Фазил сәнәт мәктәбинә битириб истеһсалат тәчрүбәсинә кетди. О бурада да өзүнү габагчыл кими көстәрди. Јолдашлары Вағиф Чаббаров вә Чинкиз Бајрамов Фазилин бачарығына һейран галдылар. Фазилкилин бригадасы планы 130—140 фанз јеринә јетирди.

Уста Қәмәләддин Новрузов Фазилин ишиндән чох разы галды. 75 јашлы ата оғлуну севинчлә гаршылады вә табрик етди. Фазил сөз верди ки, мәктәби битирдикдән сонра јахшы уста олачагдыр.

Әвәзлик бәһси үзрә нитг инкишафына даир апарылачаг ишләр

Әвәзлик дилимиздә чох ишләнен вә мүнүм үсауби әһмијәт кәсб едән нитг һиссаләриндән бириди. Мәһз буна көрә дә әвәзлијә аид илк дәрсләрдән башлајараг онун мәһнасыны, нитгдәки әһмијјәтини шакирдләрә изаһ етмәк мүүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Габагчыл мүүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, нитг инкишафы нөгтеји-нәзәриндән әвәзлик мөвзусунда илк дәрсн мусаһибә вә мүгајисә јолу илә кечмәк даһа фәјдалыдыр. Чүн-ки бу јолла апарылан дәрсдә шакирдләр фәал иштирак едир-мүшаһидә апармаг имканы газаныр вә өз фикирләрини мү-тәғил сурәтдә үмумиләшдирә билирләр. Бу исә онларын нит-гинин инкишафына әсаслы тәсир көстәрир. Фикримизи кә-крет шәкилдә ифадә етмәк үчүн бир дәрс нүмунәсини нәзәр-дән кечирәк.

Мүүәллим дәрсин мөвзусуну елан етдикдән сонра ашағы-дакы чүмләни тахтада жаздырыр.

Мән јахшыјам, анчаг сән чох дәјишмисән, һеч танымадым.
(Г. Мусајев).

Чүмлә бир-ки шакирд тәрәфиндән охундугдан сонра мұ-саһибә апарылыр.

— Бу чүмлә һансы әсәрдәндир вә онун мүүәлифи кимди?

— Бу чүмлә жазычы Г. Мусајевин «Үчтәпә ушағлары» әсәриндәндир.

Мүүәллимн тәклифи илә шакирдләр мә'лум биликләринә әсәсән бу чүмләдә әвәзликләри тапырлар. Сонра ашағыдакы мәзмунда суал-чаваб апарылыр:

— М ә н әвәзлији кими көстәрир?

— М ә н әвәзлији илә Чәмил өзүнү көстәрир.

— Бәс с ә н әвәзлији кими көстәрир?

— С ә н әвәзлији илә Чәмил Ајазы—сөһбәт етдији адамы көстәрир.

— Бу сөзләрин Чәмилн олдуғуну вә онун Ајаза мүрачиәт етдијини нәдән билирик. Ахы чүмләдә ад чәкилмир?

— Бу сөзләрин Чәмилн олдуғуну вә онун Ајаза мүрачи-әт етдијини Г. Мусајевин «Үчтәпә ушағлары» һекајесиндән билирик.

— Һекајә бизә таныш олмасајды, нә дејә биләрдик?

— Һекајә бизә таныш олмасајды, дејә биләрдик ки, мән әвәзлији илә данышан шәхс өзүнү с ә н әвәзлији илә сөһбәт етдији адамы көстәрир.

— Демәли, мән вә сән әвәзликләри шәхс вә әшја билдирмир, анчаг онлары көстәрир.

Мүәллим бу дејиләнләри ики-үч шакирдә тәкрат етдирир. Сонра о, бир шакирди јазы тахтасына чағырыр. Шакирд мүәллимин сөвләдији чүмләјә гулаг асыр вә ону јазы тахтасында јазыр.

Әмраһ бу күн өзүнүн ән гәшәнк кәстјумуну кејмишди. О, совет сәдри илә бирликдә ортада гојулмуш скамјада әлләшмишди.

(Г. Мусајев)

Бу чүмләдә әвәзлик тапылыр вә алтындан хәтт чәкилир. Сонра она аид суал-чаваб апарылыр.

М.—О әвәзликјими көстәрир?

Ш.—О әвәзликји Әмраһы көстәрир.

М.—Буну биринчи чүмләдән билирик.

Ш.—Буну биринчи чүмләдән билирик.

М.—Бурадан нечә нәтичәјә кәлмәк олар?

Ш.—Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, о әвәзликји шәхси билдирмир, анчаг ону көстәрир.

М.—Демәли, әвәзлик әшјаны көстәрир, лакин ону билдирмир.

Бу нәтичә бир-ики шакирдә тәкрат етдирилир. Сонра мүәллим башга бир шакирди јазы тахтасына чағырыр. Она ашағыдакы чүмләни диктә едир.

V «а» синиф шакирдләри јарышда галиб кәлдикләри үчүв **гүјмәтли** һәдијјә алдылар. Белә бир һәдијјәни V «б» синиф шакирдләри дә алдылар.

Шакирд чүмләни тахтада јаздыгдан сонра мүәллим суал-чаваба башлајыр.

— **Гүјмәтли** сөзү һансы нитг һиссәсинә аиддир?

— **Гүјмәтли** сөзү сифәтдир.

— Сифәт нә билдирир?

— Сифәт әшјанын әләмәтини билдирир, нечә? нә чүр?, һансы? суалларына чаваб олур.

— V «б» синиф шакирдләри нечә һәдијјә алдылар?

— V «б» синиф шакирдләри белә һәдијјә алдылар.

— Буну нәдән билирик?

— Буну биринчи чүмләдән билирик.

— Бурадан нечә нәтичә чыхара биләрик?

— Бурадан елә нәтичә чыхара биләрик ки, белә әвәзликји әшјанын әләмәтини көстәрир.

Јазы тахтасына башга бир шакирд чағырылыр. Һәмнин шакирдә саја вә онун јерини тутан әвәзликјә аид чүмлә јаздырылыр, мүгајисә апарылыр вә белә нәтичә чыхарылыр ки, әвәзлик әшјанын мигдар вә сырасыны көстәрир, лакин ону билдирмир.

Тахтада јазылмыш бүтүн чүмләләр мүгајисә едилир вә әвәзликјин тәрифи чыхарылыр: исим, сифәт, сај вә зәрфин јериндә ишләнән сөвләрә әвәзлик дејилир.

Бу нәтичә бир нечә шакирд тәрәфиндән тәкрат едилир вә мисалларла әсасландырылыр.

Әвәзликјә аид дејиләнләри мүәллим белә үмумиләшдирир: исим, сифәт, сајы әвәзликләрлә көстәрмәклә нитгимизи рәнкарәнк едир, зәнкиләшдиририк. Мәсәлән, сизә таныш олан «Үчтәпә ушаглары» һекәјисиндә јазычы Г. Мусајев «Әмраһ» исмини тәкрат ишләтмәмәк үчүн о әвәзликјиндән истифадә етмишдир. Сиз нитгимизин дүзкүн олмасыны көзләмәли вә әвәзликләрдән јерли-јериндә истифадә етмәлисиниз.

Бундан сонра мүәллим әвәзликјә аид кечиләнләри мөһкәмләндирмәк үчүн синиф чалышмасы тәшкил едиб, шакирдләрә карточкалар пајлаја биләр. Карточкада беш чүмлә јазыб, әвәзликләрин јерини бош бураха биләр. Шакирдләр үзгүн әвәзликләр таныб нөгтәләрин јеринә јазарлар. Сонра да бу ишин нәтичәсини коллектив шәкилдә јохлајыб сәһвләри тәсһиһ етмәк олар.

Сәјад ӘҢМӘДОВ,
Газах районундагы Еңиллы кәнд
сәккизилик мәктәбин мұәллими.

ШАКИРДЛӘРИН ЈАЗЫЛЫ ВӘ ШИФАҢИ НИТГЛӘРИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Шакирдләрин нитгләриндәки гүсурлары арадан галдырмагда дил мұәллимләринин ролу чох бөјүкдүр. Бу мәс'ул вә шәрәфли вәзифәни арадан галдырмаг үчүн дил мұәллими бүтүн педагожи имкан вә бачарыглардан сәмәрәли шифа-фадә етмәли, ејни заманда мүнтәзәм фәјдалы чалышмалар апармалыдыр.

Он илдән артыг ишләдијим бир мүддәтдә педагожи тә-рүбәдән мәнә ајдын олмушдур ки, дәрсләриндән эәиф ги-мәт алан вә ики ил ејни синифдә охујан шакирдләрин јары-дан чоху нитгиндә нөгсан олан шакирдләрдир.

Һәми нөгсанлары догуран сәбәбләри өјрәнмәк вә он-ларын арадан галдырылмасы јолларыны мұәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә мән тәдрис илинин әввәлиндән, истәр дәрс зама-ны, истәрә дә дәрсдәнкәнар вахтларда шакирдләрин нит-гини мұшаһидә етмәјә башладым. Мұшаһидә заманы мұәј-јән етдим ки, шакирдләр нитгләриндә орфоеник чәһәтдән кубуд олан сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, әдәби тәләф-фүз нөгтеји-нәзәриндән дөзүлмәз олан мәктәб әвәзинә мәј-тәб, кәлиб әвәзинә кәлиф, китаб әвәзинә китаф вә с. бу кими сөзләри јанлыш тәләффүз едирләр.

Бәзиләринин нитгиндә исә јуңкүл пәлтәклик, данышан-да дүзкүн нәфәс алмамаг, ајры-ајры сөсләри дүзкүн тәләф-фүз етмәмәк кими функционал нөгсанлар вардыр. Она көрә дә тәдрис илинин әввәлиндән мәктәбдә орфографија вә ор-фоенија дәрнәји тәшкил етмәк гәрәрына кәлдим. Дәрнәји нитгиндә гүсурлар олан шакирдләрә бирликдә һәвәскари-лары да чәлб етдим.

Илк мәшғәләдә дәрнәјин мәгсәд вә вәзифәләриндән әт-рафлы мә'лумат вердикдән сонра, дәрнәк үзвәләринин ишти-рагы илә ашағыдакы мәзмунда иш планы тәртиб етдим:

1. Шакирдләрин нитгләриндә олан нәһчә үнсүрләрини арадан галдырмаг вә онлара дүзкүн тәләффүзү өјрәтмәк үчүн бә'зи шәр вә нәср парчаларыны әзбәрләтмәк.

2. Охучулары әсәрләри бәдин дилдә нағыл етдирмәк.

3. Шакирдләри зәнкин нитгә вә дүзкүн тәләффүзә јијә-ләндирмәк үчүн мұтәлиәјә һәвәсләндирмәк.

4. Ајры-ајры әсәрләрдән парчалары роллар үзрә бәлуш-дүрүб һазырлатмаг.

5. Роллары ифа едәркән образларын нитгләриндәки бү-түн характер чәһәтләри көзләмәк.

6. Экскурсијада, кинода, театрда көрдүкләрини тәртиб етдикләри план әсасында нағыл етдирмәк.

7. Синиф, пионер, комсомол вә шакирд тәшкилатлары-нын ичласларында мұстәғил бәдин дилдә чыхыш етмәји бачармаг.

8. Тәләффүзләриндә функционал нөгсан олан шакирд-ләр үчүн мұхтәлиф нөвлү чалышмалар апармаг.

9. Орфографик вә орфоеник чәһәтдән керидә галан ша-кирдләрин керилијини арадан галдырмаг үчүн мәктәбдә ваһид орфографик вә орфоеник режим јаратмаг, ејни заман-да бу ишә бүтүн мұәллим коллективини чәлб етмәк вә с.

Мән истәр дәрс вә истәрәсә дә дәрнәк мәшғәләләриндә јери кәлдикчә шакирдләрин диггәтини әсас бир чәһәтә, јә'ни Азәрбајчан дилинин орфографијасынын әсасән орфо-еник вә морфоложи принципә әсасландыгыны изаһ едиб кәс-тәрирәм ки, фонетик принцип тәләбинә көрә сөзләр тә-ләффүз едилдији вә ешидилдији кими јазылмалыдыр. Ләкин билмәк ләзимдыр ки, дунјада елә бир дил јохдур ки, о ди-лин орфографијасы башдан-баша фонетик принципә әсас-лансын. О чүмләдән дә Азәрбајчан дилинин орфографијасы тамамилә фонетик принципин әсасында гурула билмәз. Әкәр дилимиздә олан бүтүн сөзләр фонетик принципин тәләби-нә әсасән дејилдији вә ешидилдији кими јазылса, дилимиздә долашыгылыг вә һәрчмәрчлик әмәлә кәләр. Јә'ни һәр шивә-нин нумәјәндәси сөзү вә ја сәси тәләффүз етдији шәкилдә јазарса, о заман јазыда бөјүк позунулг әмәлә кәлә биләр. Мәсәлән, чичи, бәлкә, мәнә, елә дејил вә с. сөзләр Газах ди-алектиндә чинси, бәәм, маа, елә дөј кими тәләффүз едил-дији һалда, башга диалектләрдә исә чичи, чији, бәјәм, бә-кәм, беком, маә, мәјә, елә декил, елә дөјүл, елә дәкил, елә дәјил, елә дөли шәкилләрдә тәләффүз едилир ки, бу да ва-

һид орфографија ғајдаларыны вә әдәби дил нормаларыны позур.

Шакирдләрин нитгләриндәки белә нөгсаалары арадан галдырмаг вә орфографик сәһвләрә јол вермәмәләри үчүн ајры-ајры синифләрдә кечдијим мөвзулары изаһ едәркән бу сәһәјә чидди фикир верирәм. Мәсәлән, V синифдә исмин чәм шәкилчиләрини кечәркән изаһ едирәм ки, лар, ләр шәкилчиләри чәм шәкилчиләридир (ат-лар, өкүз-лар, гојун-лар, күн-ләр, ачар-лар, зәр-ләр вә с.). Лакин шифаһи-нитгдә исә һәмнин лар, ләр чәм шәкилчиләри јанлыш олараг каһ дар, дәр, каһ нар, нәр, каһ да рар, рәр шәклиндә сөзләрә гошулуб, ат-дар, өкүз-дәр, гојун-нар, күн-нәр, ачар-рар, зәр-рәр кими тәләффүз едилир ки, бу да јазыда орфографик сәһвләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур.

Исмин јөнлүк һалыны кечәркән һәмнин һалын шәкли әләмәтләрини кәстәриб, мисаллардә изаһ етдикдән сонра (Солмаз-а, мән-ә, Роза-ја, Вәли-јә, вә с.) шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, бу ғајда јерли данышыг дилинин тәсиринә нәтичәсиндә шифаһи нитгдә позулур вә јанлыш олараг I—II шәхсин тәкнини билдирән мән вә сән әвәзликләри исмин јөнлүк һалында маа, мәә, сәә шәклиндә тәләффүз едилир ки, бу да истәр јазыда вә истәрсә дә шифаһи нитгдә әдәби дил нормаларыны позур.

Јахуд, исмин тәсирлик һалыны кечәркән дә шакирдләрә изаһ едирәм ки, исимләрин сону сәсли илә битәрсә, бу һалда һәмнин исимләр гәбул етдији һал шәкилчиси илә сөз көкү арасына бир «н» сәссизи артырылар. Мәсәлән, Муса-ни, Вәли-ни, орду-ну, көрпү-нү вә с. Сонра шакирдләрә баша салырам ки, бу һалын да шәкли әләмәтләри чанлы данышыг дилиндә, хүсусилә Газах диалектиндә позулур. Јәни сону сәсли илә битән исимләрин шәкилчидән әввәл гәбул етдији «н» сәссизи «ј» сәссизинә кечир; ејни заманда мараглы бурасыдыр ки, бәзи сөзләрин сон сәссиси һәмнин сөзүн илк сәссизини тәсиринә дүшәрәк, илк сәслинин тәләфинә ујғун шәкилдә тәләффүз едилир. Мәсәлән, Муса-ны—Мусо-ју, Сона-ны—Соно-ју, Хоча-ны—Хочо-ју вә с.

Нәһајәт, шакирдләрә изаһ едирәм ки, исмин чыхышыг һалында да бәзи орфографик принципләр позулур. Билдијиниз кими исмин чыхышыг һалынын шәкли әләмәтләри дан, дән шәкилчиләридир. (Сән-дән, јалан-дан, мән-дән вә с.). Лакин бу ғајда шифаһи нитгдә позулуб яан, нән шәклиндә сөзләрә гошулуб вә сән-нән, јалан-нан, мән-нән вә с.

формада тәләффүз едилир ки, көрүндүјү кими бу да дүз-күн дејил.

Умумијјәтлә, исим бәһсини бу ғајдада изаһ етдикдән сонра шакирдләрин әлдә етдикләри нәзәри биликләри јох-ламаг мөгсәди илә ашағыдакы характердә грамматик чалыш-малар верирәм:

1. Верилмиш парчаны дәфтәринизә көчүрүн. бурахыл-мыш чәм шәкилчиләрини јеринә јазын.

2. Мәтнин көчүрүн, бурахылмыш һал шәкилчиләрини јеринә јазын.

Мән истәр дәрсдә вә истәрсә дә дәрнәк мәшғәләриндә шакирдләри елә өјрәтмәјә чалышырам ки, онлар кечилмиш дәрси ардычылы сурәтдә әдәби диллә ифадә етмәји бачарсын-лар, сөзләри вургуја әсасән дүзкүн тонла ифадә едә билсин-ләр. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә өзүм тәләб олунан бүтүн орфоепик ғајдаја әмәл едирәм, сонра исә шакирдләри һәмнин ғајданы јеринә јетирмәјә алышдырырам.

Мән ејни заманда чалышырам ки, шакирдләр, кечдијим һәр һансы бир әсәрдәки әсас образларын нитгләриндәки бүтүн характер чәһәтләри өјрәнмәји бачарсынлар. Мәсәлән, V синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини кечәркән шакирдләр мүстәгил олараг кәндли, хан вә почт ишчиси ролларында чыхыш етмәји бачардылар.

Јүксәк савад вә законн нитг мәдәнијјәтинә сәһиб олмаг үчүн мүнтәзәм мүталиәнин әсас васитә олдуғуну шакирдләр баша салыб билдирирәм ки, көркәмли шәхсијјәтләр јалыз мүнтәзәм мүталиә нәтичәсиндә јүксәк савада вә законн аитг мәдәнијјәтинә јијәләнмишләр. Мән бурада А. С. Пушкинин «Ән бөјүк тәһсил—мүталиәдир» фикрини дә хатырла-дырам.

Шакирдләрин тәләффүзүндәки функционал нөгсанлары арадан галдырмаг һәр шәјдән әввәл мүәллимдән һәссаслыг вә бөјүк усталыг тәләб едир.

Она көрә дә мүәллим, шакирдин нитгиндә мүшаһидә ет-дији јүнкүл пәлтәклик, сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәмәк, нормал нәфәс алмамаг кими нөгсанлары дәгиг өјрәнмәли вә бу нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн тәсирли тәд-бирләрдән истифадә етмәлидир.

Апардығым мүшаһидә заманы мүзјјән етдим ки, V синиф шакирди Фәхрәддин Мәммәдов ичәрсиндә «р» сәссизи олан сөзләри дүзкүн тәләффүз егмир. О, «р» сәссизини әвә-зинә «ј» сәссизини дејир. Мәсәлән, тар әвәзинә тај, гуру әвә-

элиэ гууу вэ с. Шакирдин нитгиндэки нөгсанын эсил сабаби-ни өйрөнмөк мөгсөди илэ аиллэлэригө кетдим вэ ата-анасы илэ сөһбөт етдим. Сөһбөтдөн белэ мөлүм олду ки, бу аилдэ савадлы адам олмадыгына көрө ушаг вахты онун нитгиндэки гүсүра дүзэлиш верэн олмайыб, мөктөбэ кедөндөн сонра исэ ашагы синиф мүүллимлэри бу эсас ишэ диггөтсиз ја-нашмыш вэ арадан галдырылмасы үчүн вахтында тэдбир көрмөмишлэр. Буна бахмајараг, бир дил мүүллими кими бу везижөт мөни дүшүндүрдү вэ һәмин гүсүру шакирдин нит-гиндөн јох етмөк үчүн дөрс илинин эввэлиндөн онуна чидди мөшгул олмага башладым.

Мөн илк мөшгөлөми шакирдлэ фэрдн сөһбөтлэ башла-дым. (Она көрө ки, коллектив ичэрисиндэ она пис тэ'сир ет-дириндэи утанырды).

Мөн сөһбөт заманы мөүзјөнлөшдирдим ки, шакирд сөз-лэри тэлэффүз едэркэн нормал ичфэс аямыр, сас тонуну јерли-јерсиз алчалдыб-галдырыр, һечаја, вургуја ријәт етмир.

Она көрө дэ илк мөшгөлөлэрдөн бу гүсурлары арадан галдырмага фикир вердим. Мүхтэлиф нөвлү чалышмаларла бирликдэ «р» сәссизини ајрылыгдэ тэлэффүз етдирмәјэ баш-ладым. Шакирд илк мөшгөлөлэрдэ «р» сәссизини «ј» кими тэлэффүз едирди. Мөн ичэрисиндэ «р» сәссизи олан гуру, тор, дөрә, дары кими сөзлэри јазыб шакирдэ баша салдым ки, јухарыдакы сөзлэрдэки «р» сәссизинин эвэзинэ сән «ј» сәссизи дејирсән. Она көрө дэ һәмин сөзлэрини мө'насы дэ-јишилэрәк гууу, тој, дөјө, дајы анлајышларыны верир ки, бу да нитгиндэ аялашылмамазлыг төрөдир. Бу чүр изаһатдан сонра һәр күн ичэрисиндэ «р» сәссизи олан 10—15 сөзүн дүзкүн тэлэффүзүнү өјрөнмөсини тапшырдым. Мөн мөшгө-ләни бу гәјдада мүнтөзөм олараг нојабр ајынын ахырына ки-ми апардым. Инди артыг шакирд ичэрисиндэ «р» сәссизи олан тәк һечалы сөзлэрин, демәк олар ки, һамысыны дүзкүн тэлэффүз едэ билир.

Мөшгөлэ чанлы вэ мараглы кечдириндэ көрө шакирдин валидејини вэ бүтүн мүүллим коллективни бу тәшәббүсү рә-бөтлэ гаршылајырлар. Шакирд һал-һазырда «р» сәссизли чох һечалы сөзлэрини тэлэффүзү илэ чидди мөшгул олур. Бу мөгсөдлэ мөн, сөзлэри һечалара бөлдүрүб тэлэффүз етди-ррәм ки, вургуја, аһәнк вэ нормал нәфәс алмаја адәт ет-син...

Бундан сонра һәр мөшгөлөнин сонунда шакирдэ белэ бир эв тапшырыгы верирәм:

Тэлэффүзүнү өјрөндирин «р» сәссизли сөзлэрдән чүмлө-ләр дүзәлт вэ һәмин сөзлэри чүмлэ ичэрисиндэ тәләб етди-жим гәјдада дүзкүн тэлэффүз етмәјэ чалыш.

Шакирд ашагыдакы гәјдада чүмлөләр јазыб тэлэффүзү үзэриндэ мөшг едир:

1. Рамиз тар чалыр.
2. Трактор јер әкир.
3. Сара тор һөрүр.
4. Бајырда гар јагыр вэ с.

(Мөн һәмин шакирдин тэлэффүзүнэ истигамәт вермөк мөг-сәди илэ дәрнәк үзвлэриндән көмөкчиләр тәјин едирәм).

Умумијјәтлэ, шакирдлэрини јазылы вэ шифаһи нитглә-риндәки гүсурлары арадан галдырмагдэ бүтүн мүүллим кол-лективинин, пионер вэ комсомол тәшкилатларынын әлбир иши эсас шәртдир. Бу мөгсөдлэ мөктәбимиздэ тәдрис илинин эввэлиндән дүзкүн орфографја вэ дүзкүн орфоэпија режн-ми јарәдилмышдыр.

Өзгө ШИРИНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
аспиранты.

АЗƏРБАЙҶАН ДИЛИ МƏШҒƏЛƏЛƏРИНДƏ ДƏРСЛИК ВƏ ТАПШЫРЫГЛАР ҮЗРƏ МҮСТƏГИЛ ИШЛƏРИН ТƏШКИЛИНƏ ДАИР

Бөжүк пролетар жазычысы М. Горки китабы билик мәнбәји адаландырып, ону севмәји төвсijә едирди.

Дәрслик үзәриндә мүстәгил иш тәлим үсулларындан биридир. Лакин буна бахмаjараг бә'зи мөктәбләримиздә бу мүһүм мәсәләjә аз әһмијјәт верилир, бу иш дәрсликдән мүәјјән парчанын охунмасы вә мүәјјән тапшырығын һәлл едилмәси илә мөһүдүлашдырылып.

Әкәр дәрс просесиндә шакирдләр китабдан мүстәгил олараг истифадә етмәјә алышдырылса, онларын фәаллығы јүксәләр, онлар китабдан јени биликләр кәсб етмәклә өз билик дәирләренин даим зәнкинләшдирәрләр. Бу нөгтеји-нәзәрдән китабын бөјүк әһмијјәтини гijмәтләндирмәмәк олмаз. Геч тәсадуфи дејил ки, бөјүк тәғидчи А. И. Кертсен китабы бир нәслин башга нәслә үрәк сөзү, өмүрүнү баша вурмагда олан јашлыларын кәнчләрә мәсләһәтчиһи адаландырып.¹

Тәлим просесинин фәаллашдырылмасы чоһсаһәли иш нөвүдүр. Дәрс просесиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасы һәр шөјдән әввәл, китаб үзәриндә онларын фәал ишләмәләриндән асылыдыр. Шакирдләр китаба мүстәгил ишләјәркән әмәли вә практик вәрдишләр газанырлар.

Дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләренин ашыланмасы биликләрин мүәјјән систем вә ардычылығыла мәннимсәвилмәсинә, охунмуш материалын тәһлил едилмәсинә, мүгајисә вә үмумиләшдирилмәсинә, грамматик материалдан шифаһи нитгдә истифадә едилмәсинә вә с. мүсбәт тә'сир көстәрир. Шакирдләрин дәрслик үзәриндә мүстәгил иши јүксәк

¹ А. И. Кертсен, «Избранные педагогических высказывания», Москва, 1951, стр. 190 (русча).

нитг мөдәнијјәтинин тәрбијә едилмәси илә әләгәдәр олмалыдыр.¹

Проф. А. Абдуллајев көстәрир ки, шакирдләр дәрсликлә ишләркән тәкчә билик әлдә етмирләр, онлар ејни заманда мүстәгил ишләмәк үчүн вәрдиш дә газанырлар. Шакирдләрдә дәрсликлә мүстәгил ишләмәк вәрдишләренин тәрбијә едилмәсинә ибтидаи синифдән башланыр. V синифдән башлајараг дәрсликлә ишләмәк форма вә үсуллары бир гәдәр мүрәккәбләшир. Китаб үзәриндә иш апараркән чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләрдә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри инкишаф етдирилсин, онлар охудуглары елми гәнунајундуглары шүурлу олараг мәннимсәјә билсинләр.²

Мүәллим дәрсдә шакирдләрин анчаг әтрафлы билик алмаларына көмөк көстөрмәклә кифәјәтләнимәли, ејни заманда онларда дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләри дә јаратмалыдыр.³

Буна көрә дә габагчыл мүәллимләр дәрслик үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринә хүсуси диггәт верирләр. Белә ки, дәрс илинин әввәлиндә шакирдләр дәрслијин ады, мүәляфи вә әјрә-әјрә башлыгылары илә таныш олурлар. Бүтүн дәрс или әрзиндә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији илә дәрслик үзәриндә иш апарырлар. Һәр дәрсдә шакирдләрә ев тапшырыгылары верилир вә с.

Шакирдләрә дәрслик үзәриндә ишләмәк бачарыг вә вәрдишләренин ашыланмасы бә'зи мөктәбләрдә өзүпә јер тутмуш формализмин арадан галдырылмасы үчүн мүһүм вәситәләрдән биридир. Шакирдләрин мүстәгил ишләренин кејфијјәти анчаг онун бачарыг вә вәрдишләриндән асылы дејилдир, бу, һәр шөјдән әввәл мүәллимин бу ишн тәшкил едә билмәсиндән, она мөһкәм рәһбәрлик етмәсиндән вә с. асылыдыр.⁴

¹ П. М. Бајев, Самостоятельная работа учащихся на уроках русского языка, «Русский язык в школе», Учпедгиз, 1961, № 4, 38.

² А. Абдуллајев, Орта мөктәбдә АзәрбајҶан дили тәдрисинин методикасы, Азәргәдриснәшр, 1964, сөһ. 73.

³ В. П. Метрополскаја, Самостоятельная работа учащихся над учебником, «Советская педагогика», 1938, № 6, стр. 87—94.

⁴ М. П. Порхунова, Руководство самостоятельной работой учащихся V класса по учебнику (наимиз диссертацијасы), Москва, 1954, сөһ. 7—8.

Бурада ону да гејд едәк ки, дәрслик үзәриндә ишләмәк вәрдишләрн бирдән-бирә эмәлә кәлмир, бу ишин ичрасына әв-вәлчә мүүллимин билаваситә көмәји илә башланьыр. Шакирдләрдә китаб үзәриндә мүстәгил ишләмәк вәрдишләрн мөһкәмләндикчә мүүллимин көмәји олмадан да шакирдләр мүстәгил ишләјирләр.

Шакирдләрн дәрслик үзәриндә иши әгли фәалијәтин мүрәккәб нөвләриндән биридир. Дәрслик үзәриндә иш апаркан ашағьдакы чәһәтләрә диггәт едилмәлидир:

- 1) Верилмиш тапшырығын ајдын дәрк едилмәси.
- 2) Гираәт васитәсилә материалын мәзмуну илә танышлыгы.
- 3) Охунанын шуурлу мәнмисәнилмәси.
- 4) Охунмуш материалын ғыса, ајдын нағыл едилмәси.

Бүтүн бу шәртләр бир-бири илә әлагәдардыр. Бурада ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дил дәрсләриндә шакирдләрн фәаллашдырмаг үчүн әвәришили имкан вә шәраит вардыр. Азәрбајчан дили програмынын изаһат вәрәгәсиндә көстәрилр ки, дил үзәрә апарьлан бүтүн мәшғәләләр, хусусән грамматика дәрсләри шакирдләрн тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә чох мүнүм рола маликдир. Чүнки бу дәрсләрдә дил һадисәләринин өјрәнилмәси, мүүјән тәһлилләр вә мугајисәләр апарылмасы, материалларын үмумиләшдирилмәси, системә салынмасы вә с. шакирдләрн тәфәккүрүнү фәаллашдырыр, онлары дүшүнмәјә, мүнәкимә јүрүтмәјә сөвг едир.

Буна көрә дә сон вахтларда грамматика тәлиминдә дәрслик үзәрә апарьлачаг ишә кениш јер верилр. Мүүллимләр шакирдләрн дәрслик үзәриндә мүстәгил вә фәал ишләмәләринә бөјүк сәј көстәрилләр. Дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәји бачаран шакирдләр грамматик материалы дәриндән вә һәртәрәфли мәнмисәјирләр.

Профессор М. Мөһдизадә бу мәсәләнн әһмијәтиндән бәһс едәрәк јазыр: «Шакирдләрн китабдан мүстәгил истифадә етмәјә алышдырмаг, бу јолла онларда китабдан јени биләк әлдә етмәк бачарыгы јаратмаг чох мүнүм вә ваचित бир мәсәләдир. Бунун һәллине мүүвәфғигијәтлә наил олмаг үчүн ишә I—IV синифләрдән башламаг лазымдыр.»¹

Дәрсликлә ишләмәк үчүн үсул вә јоллар чохдур. Бу мөгсәдлә ашағьда көстәрдјимиз мүхтәлиф иш нөвләриндән истифадә едәрәк шакирдләрн әгли фәаллыгларыны тәјмин етмәк олар:

¹ М. Мөһдизадә. Мөхтәбдә тәлим-тәрбијә ишләринин јенин дән гурулмасынын бәјзи мәсәләләрн. Азәрғәдриснөпр, 1962, сәһ. 87.

1. Шакирдләрн мүстәгил охусу.
2. План үзәрә мүстәгил иш.
3. Чәдвәл, диаграм вә схемләр үзәриндә иш.
4. Дәрсликдәки тапшырыглар үзәриндә мүстәгил иш.

1. Шакирдләрн мүстәгил охусу. Дәрсләр адәтән јени мөвзунун е'лан едилмәси илә башланьыр. Бу шүбһәси кн. ләзымдыр. Чүнки шакирдләр нәји өјрәнәчәкләринн, һансы биләк вә вәрдишләр газанаачагларыны билмәлидирләр. Лакки бә'зи мөвзуларын изаһыны шакирдләрн мүстәгил охусу илә әвәз етмәк олар. Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу үсулдан истифадә едилмәси шакирдләрн мүстәгил ишләмәк вәрдишләрн инкишаф етдирир, онларда китабдан дүзкүн истифадә етмәк бачарығыны инкишаф еддирир.

Габагчыл мүүллимләр грамматика дәрсләриндә јени материалын изаһ едилмәсини шакирдләрн мүстәгил охусу илә әвәз едәрәк, јени дәрсин изаһында шакирдләрн фәаллыгыны инкишаф етдирирләр. Јени материалын изаһыны шакирдләрн мүстәгил охусу илә әвәз етмәјин үстүнлүјү бир дә ондадыр ки, шакирдләрдә өз гүввәләринә инамы артыр, онларда мүстәгил ишләмәк вәрдишләрн инкишаф едир.

2. План үзәрә мүстәгил иш. Јени дәрсин изаһ едилмәси дәрсин мүнүм һиссәсидир. Буна көрә дә јени дәрсин изаһы шакирдләрдә фәаллыг вә мүстәгиллијин тәрбијә едилмәсинә, онларда јарадычы фәаллыгыны инкишафына, өјрәнилмиш грамматик гәјдларын мисаллар васитәсилә әсасландырылмасына хидмәт етмәлидир. План үзәриндә ишләмәјә даир шакирдләр һәлә ибтидан синифләрдән башлајараг бә'зи вәрдишләр газаньрлар. Шакирдләрн чоху материалы һиссәләринә ајырмағы вә с. бачарьрлар. V синифдән башлајараг шакирдләр сәдә вә мүрәккәб план тәртиб етмәк вәрдишләринә саһиб олмадырлар. Әввәлчә шакирдләрә кичик тапшырыг вермәк олар: а) верилмиш параграф аид план тәртиб етмәк, б) мәтнин кичик һиссәләрә ајырагаг мүнәсиб аидлар вермәк вә с.

Методист М. В. Порхунова јазыр кн. план тәртиби грамматик материалын јада салынмасы вә шуурлу мәнмисәнилмәсинәдә истифадә едилән сәмәрәли үсуллардан биридир. План фикрин ардычылы вә системли сурәтдә инкишаф етдирилмәсинә, һәм јазилы, һәм дә шифаһи иттигн инкишафына көмәк едир¹.

¹ М. В. Порхунова. Руководство самостоятельной работой учащегося V класса по учебнику (шамизәдлик диссертасијасы). Москва, 1954, сәһ. 101.

Азербайжан дили дәрсләрində бу кими мәсələләрні һәјатә кеширмәк үчүн бөјүк имкан вардыр. Лакин бә'зи мұәллимләр шакирдләрдә мұстәғил план тәртиби вардишләрини инкишаф етдирилмәсинә аз әһәмијјәт верирләр. Белә ки, мұәјјән грамматик материал мұәллим тәрәфиндән изаһ едилир, мисаллар көстәрилер, мұвафиг тапшырыглар вә с. верилер. Бурадан көрүндүјү кими шакирдләрни мұстәғил ишләрні унутдулар. Лакин мұәллим һәмин параграф үзрә чаваб һазырламағы, һәм дә планыны тәртиб етмәји онлар тапшырмалыдыр. Бунун әһәмијјәти һәр шейдән әввәл ондадыр ки, шакирдләр материалын һансы һиссәсини мүнүм вә икинчи дәрәчәли олдуғуну ајдынлашдырырлар. План тәртибиндә мұәллимин суалларынын да әһәмијјәти вардыр. Бу, шакирдләрни мұстәғил план тәртиб етмәк бачарыгларыны инкишаф етдирир, онларын тәфәккүрүнү фәаллашдырыр.

Мәсәлән, «Гошмаларын мә'начә нөвләри» мөвзусуну кечкән бу үсулдан истифадә етмәк олар. Кечмиш дәрәә анд шакирдләрни биликләрини тәкрар етдикдән сонра ашағыдакы суаллар әсасында шакирдләрні ишләтмәк олар:

1. Дилмиздәки гошмалар најә хидмәт едир?
2. Гошмаларын мә'начә нөвләри һансылардыр?
3. Гәдәр, дәк, сонра, әввәл, тәрәф, доғру вә с. сөзләрин мә'начә нөвләрини тәјин един.
4. Мүгајисә, мәгсәд вә биркәлик билдирән гошмалар најә дејилер?
5. Гошмаларын мә'начә нөвләринә анд мұстәғил материаллар сечин.

Мұәллимин вердији суаллар әсасында шакирдләр ашағыдакы шәкилдә план тәртиб едирләр:

1. Гошманын тәрифи.
2. Мәсафә билдирән гошмалар: кими, чан (чән), дәк, гәдәр.
3. Истигамәт мә'насында ишләнәнләр: сары, тәрәф, доғру.
4. Бәнзәтмә мә'насы билдирәнләр: кими, тәк.
5. Заман билдирәнләр: әввәл, габаг, сонра.
6. Фәргләнмә (мүгајисә) билдирәнләр: гејри, башга, саваяы.
7. Сәбәб вә мәгсәд билдирәнләр: үчүн, өтрү.
8. Биркәлик билдирәнләр: илә (-ла, -лә).

Бурадан көрүндүјү кими бунула шакирдләрни фикри фәаллашыр, шифаһи нитгләри камилләшир, онларда алынмыш биликләри тәчрүбәдә тәтбиб етмәк вардишләри јараныр.

План үзәриндә шакирдләрни мұстәғиллик вә фәаллыгларынын инкишаф етдирилмәси онлары китабдан мұстәғил истифадә етмәјә алышдырыр, онлары јарадычы јазы ишләрини мұстәғил јеринә јетирмәјә сөвг едир.

3. Чәдвәл, диаграм вә схемләр үзәриндә иш. Азербайжан дили мұәллими јени дәрсин изаһында мұхтәлиф иш нөвләриндән истифадә етмәлидир. Дәрсин бу мәрһәләсиндә һансы үсулдан истифадә етмәјин даһа мүнәсиб олмасы әввәлчәдән мұәјјән едилмәлидир. Шакирдләрні фәал ишә чөлб етмәк үчүн үсул вә јоллар чохдыр. Лакин бу вә ја диккәр методик үсулуи сечилиб дәрәдә тәтбиб едилмәси үчүн ашағыдакы шәртләр нәзәрә алынмалыдыр:

1. Шакирдләрни јаш хүсусијјәтләри.
2. Онларын билик сәвијјәси.
3. Фәниә олан мүнәсибәти вә тәлим материалынның сәчијјәси.

Јени дәрсин изаһында мұхтәлиф әјани вәситәләрдән: чәдвәл, схем вә карточкалардан истифадә едилмәси шакирдләрни фәаллығыны хүсусилә инкишаф етдирир. Әјанилик дидактиканын мүнүм нөвләриндән биридир. Дәрәдә әјани вәсантин мұхтәлиф нөвләриндән истифадә едилмәси тәлим процесини фәаллашдырыр, грамматик материалын шүүрлу мәннимсәнләмәсинә көмәк едир.

Бөјүк педагог К. Д. Ушински јазырды: «Ушағын тәбиәти әјанилик тәләб едир, ушаға, она мә'лум олмајан беш кәлмә сөз өјрәтмәјә чалышын, о, бунларын үзәриндә узун мүддәт вә әбәс јерә әзәб чәкәчәкдир. Лакин бу чүр 20 кәлмәни шәкилләрлә олағәләндирин вә ушаг бунлары чох асанлыгла мәннимсәјәчәкдир. Сиз ушаға садә бир фикри изаһ едирсиниз, о, сизни анламыр; һәмин ушаға мүрәккәб бир шәкли изаһ един, о сизни чох тез анлајыр. Ејни габилијјәтә малик олан ики ушаға ејни һадисәни ики мұхтәлиф јолла нағыл етмәји тәчрүбә един: биринә шәкил үзрә, о биринә исә шәкилсиз нағыл един — о заман ушаг үчүн шәклин бүтүн әләмијјәтини гијмәтләндирәчәксиниз»¹.

Габагчыл мұәллимләр грамматика тәлиминдә шакирдләрни фәаллығыны артырмаг үчүн мұәјјән схем вә чәдвәлләрдән истифадә едирләр. Онлар грамматик анлајышларын өјрәнилмәси процесиндә шакирдләрә үмумиләшдирмәји бачар-

¹ К. Д. Ушински. Сечилмиш педагогик әсәрләри. Баки, 1953. сәб. 169.

маг вәрдишлэри газандырырлар. Методик чәһәтдән дүзкүн гурулуш грамматик схем вә чәдвәлләр шакирдлэрин мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафына хидмәт едир, бунларын көмәји илә әтрафлы вә там билдјә јижәләнемәк үчүн шакирдләр грамматик гәјдә вә ганунлары мүстәгил дүшүимәјә имкан тапырлар.

Морфолокија дәрсләриндә мүхтәлиф нөвлү әјани вәситәләрдән истифада етмәк олар:

1. Мүхтәлиф чәдвәлләр. 2. Өјрәнилән мә'лумата аид орфографик чәдвәл вә плакатлар. 3. Мүәјјән мәтли плакатлар. 4. Мүхтәлиф нөвлү схемләр:

1) сөзүн гурулушу, 2) сифәтн дәрәчәлэри вә с.

5. Грамматик лүғәт. 6. Грамматик-орфографик албомлар. 7. Мүхтәлиф шәкилләр.

График үсул изаһ олуиуш грамматик материалын график ифадәсидир. О, гавраманы асаялашдырыр, шакирдлэри фикрләшмәјә мәчбур едир, механики мәнимсәмәнин гаршысыны ала билир.

Дәрсликләрдә әјани вәсант нүмунәлэринә даир бә'зи чәдвәл вә схемләр верилир. Лакин мүәллим бунуиә кифәјәләнмәмәлидир.

Мүәјјән грамматик материалын изаһында шакирдләрә мүвафиг схем, чәдвәл тәртиб етмәји тапшырмаг олар. Бурада һәр шәјдән әввәл, шакирдлэрин алдыглары биликлэрин тәкрар етдирилмәсинә вә јени материалын шүүрлү мәнимсәнилмәсинә диггәт верилмәлидир. Бунун үчүн јахшы олар ки, мүәјјән бир схем вә јахуд чәдвәл тәртиб етмәк үчүн шакирдләрә мүвафиг план да верилсин. Мәсәлән, әкәр мәнсубјјәт шәкилчилэринин орфографиясы мөвзусу кечилмәлидирсә, дәрсликдә верилән исимләрә мәнсубјјәт шәкилчилэринин артырымасыны көстәрән чәдвәлдән истифада етмәк олар.

Чәдвәл тәртиби о заман әһәмјјәтли олур ки, шакирдләр алдыглары биликлэри тәкрар едир, материалын әсас һиссәлэрини ајырмагы бачарыр, биликлэрини системә салырлар.

4. Дәрсликдәки тапшырыглар үзәриндә мүстәгил иш. Дәрсликдәки тапшырыглары јеринә јетирилмәсн изаһ едилмиш грамматик материалын шүүрлү мәнимсәнилмәсинә, биликлэрин практик ишдә тәтбиғ едилмәсинә вә тәчрүбәдә јохланмасына имкан верир. Тапшырыг үзәриндә шакирдлэрин мүстәгил ишинин дүзкүн тәшкил едилмәси өјрәнилмиш гәј-

даларын мөһкәмләндирилмәсиндә бөјүк әһәмјјәтә маликдир. Буна көрә дә мүәллим дәрсдә һәр бир шакирдин тапшырыг үзәриндәки ишини даим мүшаһидә етмәли, ләзим кәлдикдә шакирдләрә көмәк етмәлидир.

Азәрбајҗан дили дәрсләриндә шакирдлэрин алдыглары биликлэрин мөһкәмләндирилмәси үчүн әсас иш сифидә апарылмалыдыр. Евдә шакирдлэрин ев тапшырыгларыны јеринә јетирмәлэри исә бу ишин давамы, онун јеринә јетирилмәсидир. Методист И. Н. Қазантсев һаглы олараг кестәрир ки, тапшырыг үзәриндә иш, алынмыш биликлэрин мөһкәмләндирилмәсинә вә мүвафиг вәрдишлэрин камилләшдирилмәсинә хидмәт едир. Систем вә ардычылыгыла апарылан тапшырыглар даһа еффәктил олур. Тә'лим просесиндә нәзәри материалларын тапшырыгыла мөһкәмләндирилмәсинә һааларына јол верилмәлидир.

Шакирдләр тапшырыг үзәриндә мүстәгил ишләјәркән олар өз зәһни гүввәлэрини сәфәрбәрлјјә алыр, кәркин чыгышыр, алдыглары јени биликлэри мөһкәмләндирир, мисаллар сечир, елми нәтичә вә үмумиләшдирмәләр чыхарыр, лүғәт үзрә иш апарыр, кәркин зәһни фәалијјәг кестәрирләр. Бүтүн бунлар исә онлары кетдикдә даһа да фәаллашдырыр.

Шакирдләр шүүрлү мәнимсәдиклэри грамматик материал даир верилмиш тапшырыглары мүвафәғијјәтлә јеринә јетирирләр. Тапшырыгы јеринә јетирилмәси үч мүнһү мәрһәләдән ибарәтдир.

1. Тапшырыгың ичра едилмәси үчүн һазырлыг. 2. Тапшырыгың јеринә јетирилмәси. 3. Мүстәгил ишин кетичәсинин тәһлили.

Тә'лим просесиндә шакирдлэрин фәаллашдырылмәси мүнһү мәсәлә олдуғу үчүн тапшырыгың ичрасынын бүтүн мәрһәлэләриндә шакирдлэрин фәаллашдырылмәси диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Тапшырыг үзрә апарылан ишин мүнһү тәркиб һиссәлэрин дән бири онун јеринә јетирилмәсидир. Истәр тапшырыгың һәллинә башлајаркән, истәрсә тапшырыгы һәлл едәркән шакирдлэрин әгли фәаллыгларыны инкишаф етдирмәк олар.

И. Н. Қазантсев. Урок в советской школе. Москва, 1956. стр. 219.

Әһмәд ЗЕЙНАЛОВ,
Салтан району, Шорсулу
оңбирлик мәктәбин мұәллимә.

МҮБТӘДАНЫН ӘЛАВӘЛӘРИ

Азәрбајчан дили грамматикасында VI сифин програмына дахил едилән марағлы мөвзулардан бири дө әлавәләрдир. Бу бәһсин дәриндән тәлим едилмәсинин бир чох чәһәтдән әһәмијәти вардыр.

Биринчиси: әлавәләрин тәдриси мұәллим вә шакирдләри чүмлө үзвләринин тәкратына вадар едир. Чүнки чүмлө үзвләри һаггында дүзкүн вә әтрафлы мәлүматә малик олмандан онларын әлавәләриндән дә данышмағ мүмкүн дејилдир;

Икинчиси: әлавәләрин мүкәммөл тәдриси шакирдләрә өз фикирләрини даһа мәзмунлу вә тәсирли ифадә етмәјә көмәк едир;

Үчүнчүсү: Бу вә ја дикәр јазы нөвүндә тез-тез тәсадүф едилән әлавәләрдә истифадә олунан дүргү ишарәсини ишләтмәји шакирдләр үчүн хејли асанлашдырыр. Бу да өз нөвбәсиндә ана дили вә әдәбијат тәдрисинин гаршысында мүһүм бир проблем кими дуран савадлы јазы ишинә мүсбәт тәсир көстәрин. Беләликлә, әлавәләр бәһсинин тәлими дил мүәллимләринин үзәринә чидди вәзифә гојур вә бу мөвзунун тәдриси үчүн хүсүси һазырлығ тәләб едир.

Әлавәләр бәһси Азәрбајчан дилчилијиндә сон вахтларда гәдиг едилмәјә башландығындан ајры-ајры чүмлө үзвләрини әлавәләри һаггында әтрафлы мәлүматә раст кәлмәк чәтиндир. Анчағ чүмләнин синтактик тәһлили заманы әлавәләрин елә нөвүнә раст кәлирик ки, дилчилик әдәбијатымызда бу һагда һеч бир мәлүмат јохдур, бу да мұәллимдән әлавәләрин бу нөвү һаггында шакирдләрә јени вә кениш изаһат вермәји тәләб едир.

Бүтүн булар көстәрир ки, мұәллим чүмлө үзвләрини әлавәләри һаггында дәрслик вә дикәр дилчилик әдәбијатында верилән гыса мәлүматла кифајәтләнә билмәз. О, чүмлө үзвләринин әлавәләри, онларын ифадә вәситәләри вә дикәр

хүсүсијәтләри һаггында програмда ајрылмыш 4 саат мұдәтиндә вә әләвә мәшғәләләрдә мәлүмат вермәлидир.

Мүбтәданын әлавәләри мүбтәда һаггында верилән мәлүматын кенишләндирилмәси, даһа доғрусу, онун дар чәрчивәдән кениш миғјаса чыхарылмасы ишинә хидмәт едир. Бу да гаршылығлы үнсијәт заманы фикрин ајдын чағдырылмасы ишиндә башлыча вәситә олан чүмләнин даһа доғрун вә тәсирли чыхмасына сәбәб олур. Бу мәнәда әлавәләрин, һәмчинин мүбтәдаја аид әлавәләрин әһәмијәтини анчағ сәдәчә изаһедичилик кими гијмәтләндирмәк олмәз. Чүнки чүмләнин һәр һансы бир үзвү һаггында верилән әләвә мәлүмат һәмин үзвүн изаһы вә мәнәландырылмасы вәситәсилә үмуми фикрин кәсир чәһәтләринин изаһы вә тамамланмасы кими дәрк едилмәлидир. Мәсәлән: Бөјүк гардаш — Кәрбәләји Тапдығ мәнә кәбин кәсди... (М. Чәләл, I ч., 1956, сәһ. 245). Севинмиш анамыз — Одлар өлкәси, Сәни саламламыш мин гәлбин сәни (С. Вүрғун, II ч., 1960, сәһ. 134).

Бу чүмләләрдә «гардаш» вә «анамыз» сөзләри мүбтәдадыр. Лакин бу мүбтәдаларын мәзмунунда бир үмумилик вә мүчәррәдлик вардыр. Белә ки, әлавәләрин көмәји олмандан мүбтәда ролюнда чыхыш едән «гардаш»ын адыны «анамыз»ын исә валидеји, јахуд да вәтән мәнәсында ишләдилән ана олмасыны мұәјјәнләшдирмәк бир нөв чәтинләшир. Јухарыдакы мүбтәдаларын мәнәсында олан үмумилик һәмин чүмләләрдә ишләнән «Кәрбәләји Тапдығ» (I чүмлө) вә «Одлар өлкәси» (II чүмлө) әлавәләри илә арадан чыхарылмышдыр. Бир чәһәти дә гәјд етмәк лазымдыр ки, аид олдуғлары мүбтәдалары конкретлашдырән вә дәгигләшдырән бу әлавәләр чүмләјә тәсадүфән дејил, мүбтәданын изаһа олан еһтијач вә тәләби онлары бу чүмләләрә дахил етмишидир.

Бу әлавәләр, аид олдуғлары мүбтәдаларын изаһына хидмәт етсәләр дә, онларын изаһедичилик вә мәнәландырма гәсир гүввәси һәмин мүбтәдалар дәнрәсиндә мәһдудлашарағ галмыр. Бу мүбтәдаларын изаһы вә мәнәландырылмасы, ејни заманда, чүмләнин дә үмуми мәзмунунун даһа доғрун вә тәсирли чыхмасына сәбәб олур.

Мүбтәданын әлавәләрини гурулушча ики јерә бөлмәк олар:

1. Мүбтәданын сәдә (лексик ваһидләрдә ифадә олунан) әлавәләри.

2. Мүбтәданын мүрәккәб әлавәләри.

**Мүбтәданын садә-лексик ваһидләрлә ифадә олуна әлавә-
ләри.** Мүбтәданын садә-лексик ваһидләрлә ифадә олуна әла-
вәләринә садә дүзәлтмә, мүрәккәб сөзләр вә фразеоложи бир-
ләшмәләрлә ифадә олуна әләвәләр дахилдир; мәсәлә: «Бу-
ну сијаси дилдән һүгүг дилинә кечирсәк, ичәрисиндән күллә-
ләнимәк—өлүм чыхагагдыр. (М. Ибраһимов, II ч., сәһ. 75);
Сәһни о мүрдәшир үзүнү јумуш атаң, бир дә о Мәләк ханым—
имансыз; ики ханыманы тар-мар ејләмәк истәјир». (Н. Б. Вә-
зиров, «Мүсибәти-Фәхрәддин», сәһ. 16).

Бир ушаг — Қәрим Бабајев «Шамили» ојнады, залдакы-
лар ону ики дәфә чағырдылар. (М. Чәләл, I ч., сәһ. 473);
«Бу — саман алтдан су јеритмәк онун көһнә пешәсидир».

Бу чүмләләрдә «өлүм» садә, «имансыз» дүзәлтмә, «Қәрим
Бабајев» мүрәккәб сөзләрлә, «саман алтдан су јеритмәк» исә
фразеоложи бирләшмә илә ифадә олуңмуш садә әләвәләр-
дир.

Дилимиздә мүрәккәб нисбәтән садә әләвәләрә аз тәсадуф
едилр. Чүнки әләвәләр һәр һансы бир үзв һаггында әләвә
мәлүмат вермәк, ону изаһ етмәк мәгсәди илә чүмләләр дахил
олур. Верилән изаһны исә әтрафлы вә кениш олмасы үчүн
кәмијјәтчә даһа чох сөз лазым олур ки, бу да өз нөвбәсиндә
мүрәккәб әләвәләрдән даһа чох истифадә етмәк зарурәтнини
јарadır.

Мүбтәданын мүрәккәб әләвәләри. Мүбтәданын мүрәккәб
әләвәләринә икинчи, үчүнчү, бәзи биринчи нөв вә мүрәккәб
(һәм өзләриндән әввәл кәләң тәјинедичи сөзләрлә бирликдә,
һәм дә тәкликдә) тәјини сөз бирләшмәләри, исмин адыг һа-
лында ишләдилән идарә, тәшкилат адылары, фе'ли сифәт вә
мәсдәр тәркибләри дахилдир. Буңлардан башга, һагиги үзв-
тә әләвә арасында өзүндән әввәл кәләң тәјинедичи сөзләр-
лә бирликдә ишләнән бүтүн әләвәләр дә мүбтәданын мүрәк-
кәб әләвәләри һесаб едилр; Мәс.: Өлкәмизин демәк олар ки,
бүтүн јығма командасы — јәһни 24 нәфәр бакылыларың гона-
ғы олачагдыр. («Азәрбајжан бәдән тәрбијәчиси», 21 январь
1964); Кимја—сәккиз јашлы бир гыз ушагы китабы вачиб
ев шеји сајанда, көрүн нә әләмдир. (М. Чәләл, I ч., сәһ. 169);
Ев ханым—Фәрман бәјин арвады сәсә һөвляк ојаныб хә-
бәр алды. (Н. Мейди, I ч., сәһ. 20); Узаг кәнд вә гәсәбәләрдән
бураја ахыб кәләңләр — гурбан бајрамны бурада кечирмәк
истәјәнләр мейманханалары долдурурлар. («Азәрбајжан»
журналы, № 8, сәһ. 153); Мүһахәсссләр -- јәһни Ион Жиюн

мүәјинә етмиш олан һәкимләр демиләр. («Коммунист» гәзә-
ти, 4 март 1964).

Бу чүмләләрдә «24 нәфәр» I нөв, «Фәрман бәјин арвады»
мүрәккәб тәјини сөз бирләшмәси, «Гурбан бајрамны бура-
да кечирмәк истәјәнләр» исә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә
олуңмуш мүрәккәб әләвәләрдир. II вә V чүмләләрдә исә
вәзијјәт нисбәтән башга чүрдүр.

Бу чүмләләрдә садә сөз «һәкимләр» вә мүрәккәб тәјини
сөз бирләшмәси олан «бир гыз ушагы» онлара анд олан тәј-
инедичи сөзләрлә ишләнәрәк «сәккиз јашлы бир гыз ушагы»
вә «Ион Жиюн мүәјинә етмиш олан һәкимләр» кими мүрәк-
кәб әләвәләр јаратмышдыр.

Мүбтәданын һәмчинс әләвәләри. Мүбтәданын әләвәләри-
нин мүәјјән гисми дә һәмчинс олур. Буңлар һәр һансы бир
мүбтәданы изаһ етмәк мәгсәди илә ишләдилән ики вә икндән
артыг бәрабәр һүгүглу әләвәләр вәситәсилә јараныр. Бу
әләвәләрин мүбтәдә һаггында вердичи изаһ, бир әләвә илә
верилән изаһдан даһа әтрафлы олур. Чүнки бир әләвә вәси-
тәсилә мүбтәданың анчаг бир, һәмчинсләр вәситәсилә мүхтә-
лиф чәһәтләри һаггында әләвә мәлүмат адыныр; мәс.

Пушкин — бөјүк усад, өлмәз сәвәткар.

Кәлир әлдә силаһ, сачларында гар.

(М. Раһим, «Ленинград көјләриндә», сәһ. 151).

Бир ешгин, мәнәббәтин әли илә јаздыгы

Һәсрәт, һичран китабы —

Бүтүн дәрди, әзабы

Варағланды көзүндә

(В. Ваһабләд, «Шәби-Һичран», сәһ. 97).

Бу чүмләләрдәки мүбтәдалар («Пушкин», «һәсрәт, һич-
ран китабы») һәмчинс әләвәләрлә («бөјүк усад», «өлмәз сә-
вәткар», «бүтүн дәрди», «бүтүн әзабы»; «өлүмләр јувасы»,
«ғанлар јувасы») мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едилмишдир.

Мүбтәданын көмәкчи әләвәләри. Мүбтәданын көмәкчи
әләвәләри һәр һансы мүбтәдә һаггында бир әләвә вәситәси-
лә верилән мәлүмат кифәјәт етмәликдә мейдана чыхыр. Да-
һа доғрусу, изаһа елтијачы олан мүбтәдә һаггында бир әлә-
вә вәситәсилә верилән изаһ онун (мүбтәданын) үмуми мәз-
муну һаггында әтрафлы тәсәвүр јаратыр.

Мәһз бу елтиҗачы өдәмәк мәгсәди илә чүмләјә дахил олан икинчи әләвә бир тәрәфдән мүбтәданын изаһына көмәк едир сә, дикәр тәрәфдән дә өзүндән әввәлки әләвәни изаһ едәрәк, ону дәггиләшдирдир. Беләликлә дә көмәкчи әләвәләр јараныр. Мәс.: «Гој Сибир нефти—Марково мө'чүзәси — бу зәнкин дијар Бақынын кичик гардашы олсун» («Азәрбајчан» журналы, № 8, 1964, сәһ. 90); «Билирсиниз ону бизә ким көстәриб? Елә тәнгид һәдәфинин өзү — јә'ни һаггында бәһс едәчәјимиз шәхс — Бақынын Әзизбәјов күчәсиндәки кечмиш 18 нөмрәли модалар ателјесинин сабиғ мүдири Шунјә Давидович Шүстер» («Азәрбајчан кәңчләри» гәзәти, 11 сентјабр, 1964). Бу чүмләләрдә «Сибир нефти» «тәнгид һәдәфинин өзү» әләвәләри васитәсилә изаһ едилмишдир. Лакин бу мүбтәдалара верилән һәмнин изаһлар кифәјәтләндиричи олмадығындан, икинчи бир изаһ тәләб олуномшудур. Бу тәләби өдәмәк үчүн «бу зәнкин дијар», «Бақынын Әзизбәјов күчәсиндәки кечмиш 18 нөмрәли модалар ателјесинин сабиғ мүдири Шунјә Давидович Шүстер» кими әләвәләр ишләнир. Бу әләвәләр исә бир тәрәфдән мүбтәдалары, дикәр тәрәфдән дә өзләриндән әввәлки әләвәләри изаһ етмишдир.

Көмәкчи әләвәләрдә һәмчинс әләвәләр арасында мүәјјән ошар вә фәргли чәһәтләр вардыр:

1. һәм көмәкчи, һәм дә һәмчинс әләвәләр һәр һансы чүмлә өзүндән (мүбтәдадан) асылы олур вә ону изаһ едир.
2. Бушларын һәр икиси әләвәли үзвдән сонра ишләнән кәмијјәтчә ики вә икидән чох әләвә васитәсилә јараныр.
3. һәм көмәкчи, һәм дә һәмчинс әләвәләр бири дикәринин көмәји вә ондан асылы олмадан әләвә ролунда чыхыш едә билир.
4. Бушлары әмәлә кәтирән әләвәләр һәмишә исмин ејни (адтыг) һалында олур.

Бүтүн бушлар мүбтәданын көмәкчи вә һәмчинс әләвәләри арасында мүәјјән ошарлыг олдуғуну сүбүт едирсә дә, онлары ејниләшдирмир. Бу әләвәләри бир-бириндән ајыран вә фәргләндирән чәһәтләр дә вардыр. Белә ки, бушлар сајча бирдән чох әләвә васитәсилә јаранса дә көмәкчи әләвәләри әмәлә кәтирәнләр (һәмчинс әләвәләрин јаранмасында олдуғу кими) әләвәләрин сәрбәст јығынындан ибарәт дејилдир. Һәмчинс әләвәләри әмәлә кәтирән әләвәләрин бири дикәринә нә табә, нә дә ондан асылы вәзијјәтдәдир. Бушлардан (һәмчинс) һәр бири ајрылыгыда әләвә јығыны ичәрсиндә олса дә, бир нөв бу јығымла әләгәсиз вәзијјәтдир.

Көмәкчиләрдә исә вәзијјәт башга шәкилдәдир. Гејд едилдији кими, бушлары јарадан әләвәләр арасында тамамилә сәрбәстлик мөвчуд дејилдир. Јә'ни бу әләвәләрдән биринчиси чүмлә өзүндән, икинчиси исә һәм чүмлә өзүндән, һәм дә өзүндән әввәлки әләвәдән асылыдыр вә онларын изаһына хидмәт едир.

Нәһәјәт, һәмчинс әләвәләрдә көмәкчиләрин бир фәргини дә гејд етмәк лазым кәлир. Бу да онларын дејилмишндәки интонасија (фасилә) вә јазыда ишләдилән дурғу ишарәси фәргләриндән ибарәтдир.

Һәмчинс әләвәләрдә, һәмчинс үзвләрдә олдуғу кими, сада лама хүсусијјәти вардыр. Садаламада исә әләвәләрә нисбәтән даһа аз фасилә тәләб олунур. Буна көрә дә һәмчинс һесаб етдјимизә аид олдуғу чүмлә өзүндән сонра кәлән биринчи әләвә илә онун арасында тәләб олунан фасилә, там әләвә фасиләсинә бәрәбәр олдуғу һалда, јердә галанларда олан фасилә исә һәмчинс үзвләр арасында тәләб олунан фасиләјә бәрәбәр олур. Көмәкчиләри әмәлә кәтирән әләвәләр арасында тәләб олунан фасиләләр исә һеч бир дәјишиклијә уғрамадан там әләвә фасиләсинә бәрәбәр олур. Бундан башга, һәмчинс әләвәләрдән биринчиси илә әләвәли үзв арасында тире (—) галанлары арасында исә веркүл гојулурса, көмәкчиләри јарадан бүтүн әләвәләр арасында тире гојулур.

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЯТ ТӘДРИСИ

Чамал ӘБМӘДОВ,
педагожи елмәр намызды.

ӘДӘБИЯТ ТӘДРИСИНИ МҮАСИР ТӘЛӘБЛӘР СӘВИЛҖӘСИНӘ

Ленинчи Мәркәзи Комитәмизин мәфкурә мәсәләләри барәдә сон илләрдә үрүтдүҗү сijasәтин диггәт мәркәзиндә—идеоложи силаһымызын даим дәүшә һазыр вә кәсәрли олмаһы, адамларымызда коммунист шуурлулугунун даһа да инкишаф едип формалашмасы вә с. бу кими мүнүм проблемләр дурур. Бу мүнүм проблемләрин һәллиндә совет әдәбијаты вә инчәсанәти партијаһымызын јахын көмәкчиси, кәсәрли мәфкурә силаһы ролуну ойнайыр.

Тәдрис фәнләринин, хүсусилә мәфкурәви ишләримиз үчүн зәнкин материал вә кеңиш имканлара малик олан әдәбијат тәдрисинин гаршысында чидди вә шәрәfli вәзифәләр гәҗүлмушдур. Мәктәбдә тәдрис олунаһ фәнләр ичәрисиндә әдәбијат тәрбијәви нөгтеји-нәзәрдән зәнкин материал верән фәндир. Көркәмлин сәнәткарлар бәдин әдәбијатын гүдрәтли тәрбијә вәситәси олдугуну һәмишә пәзәрә алмыш, өз јарадычылыгыларына мәсулијәт һисси илә јанашмышлар. М. Ј. Лермонтов «Шаир» әсәриндә поезијаһы хәнчәр адландырыр. В. В. Мајаковский «Кур сәсимлә» шеһриндә «поезија—силаһдыр»,—дејә совет шеһринин јүксәк идејалылығы вә партијалылығы кешијиндә дајаныр. бүтүн јарадычылығы боју буна садиг галыр.

Орта мәктәбдә әдәбијат тәдрисинин нәзәри вә методик сәвијәсини күчүн тәләбләри сәвијәсинә галдырмаг үчүн онунла мүнтәзәм мәштул олмаг лазымдыр. Әдәбијат мұәллиминин елми һазырлығы, әдәби һәдисәләрә мұәсир тәләбләр нөгтеји-пәзәрдән јанашмаг бачарығы, бу сәһәдәки јениликләри вахтылда көрмәси вә тәдрисдә онлардан истифадә етмәси вәчибдир.

Әдәбијат дәрсләри күндәлик һәјәтлә, шакирдләри әһәтә едән ичтимай мүнһилә, даим һәмәһәнк вә тәмәсдә апарылмалы, шакирдләр әдәби әсәрләрин идеја вә бәдин хүсүс

сийәтләри һагғында алдыглары биләкләрин көмәји илә сәсиялизм гуручулуғунун наилијәтләрини, ону әһәтә едән мүнһилдә баш верән јениликләри, адамларымызын јүксәк әхлағы сифәтләрини баша дүшмәҗә наһил олмаһыдыр. Башга сөзлә десәк, әдәбијат дәрсләри «Һәјәт дәрслији» (Н. Г. Чернышевски) ролуну ойнамалыдыр. Бу дәзиләндиләрдән истәр-истәмәз һәм дә белә ичтичә чыхармаг олур ки, әдәбијат тәдрисини мұәсир тәләбләр сәвијәсиндә тәшкил етмәк үчүн дил-әдәбијат мұәллим мұталиачи олмаһы, китабы севмәли вә севдирмәји бачармалыдыр. Јени әсәрләри вахтында охумаг вә буну јери кәлдикчә тәдрислә әләгәләндирмәк, мұәсир сәнәт әсәрләри һагғында тәнгиди мұләһизәләри иләмәк, мәктәбдә совет әдәбијаты наилијәтләрини тәблиғ етмәк үчүн мувафиг тәдбирләр кечирмәк, әдәбијат мұәллимнин башлыча вәзифәләриндәндир. Мұәллим тәдрис материалларынын мұәсирлијинә, шакирдләрин фәаллығы вә мүнстәгиллијинә, онларда тәнгиди фикри јаранмасы вә инкишафына, билек вә бачарыгыларынын мөһкәмлијинә диггәт етмәлидир.

Әдәбијат мұәллимнин билеји, онун мұәсир тәләбләр чаваб вермәк бачарығы, педагожи усталығы, һәр шеһдән әввәл, дәрсдә мейдана чыхыр. Елә бунун вәтичәсидир ки, бу күн әдәбијат дәрсләрини сәмәрәли тәшкил етмәк, јахшы дәрс нүмунәси кәстөрмәк уғрунда јарышмаг педагожи ишин диггәт мәркәзиндә дуран мүнүм проблемләрдән биридир. Мұәллим өз нәзәри һазырлығыны артырмаг гејдинә галмаг-ла бәрәбәр, педагожи-методик бачарығына да дурмадан инкишаф етдирмәли, габагчыл тәчрүбәни, бу сәһәдә јениликләри өјрәниб дәрсдә тәтбиғ етмәји бачармалыдыр.

Әдәбијатдан јахшы дәрс нечә олмаһыдыр? Дәрсин сәмәрәли тәшкили үчүн башлыча шәртләр нә илә мұәјјәндәшир? Бу суаллар мұәллимләри, хүсусилә көпч мұәллимләри чох марагландырыр.

Јахшы дәрс мәктәбдән, мұәллимләрин тәчрүбәсиндән кәнарда дәјилдир. Габагчыл дил-әдәбијат мұәллимләринин иш тәчрүбәси вә педагожи әдәбијат¹ асасында јахшы дәрсин асас хүсусијәтләрини ашагыдакы шәкилдә хүласә етмәк мүмкүндүр:

Јахшы дәрсин асас әләмәтләриндән бири гаршыја гәҗулан мәгсәдә чатмаг үчүн дәгиглик вә мәгсәд әјдынлығыдыр.

¹ Баһ: М. А. Давидов вә Б. П. Јесипов. Дидактика. Москва, 1957 сәһ. 395.

Тәлимдә мұвәффәғијәт газанан мұәллим, адәтән, һәр бир дәрсиң әсәс мәғсәдини әввәлчәдән ајдын мұәјјәнләшдир, көгүләчәк ишләри бу мәғсәдә истигамәтләндир.

Дәрс өзүндән әввәлки вә сонрақы мәшғәләләрлә әләғәли апарылмалыдыр. Чох вахт шакирдләрин әдәбијјатдан алдылары биллик, бир нөв, әввәлки вә сонрақы дәрсләрдәки мәлүматлардан тәһрид едилмиш кими олур. Мәсәлән, дәрсдә М. Ф. Ахундовун комедијаларындан данышылып, амма онларын бундан әввәл јазычынын ше’р јарадычылығы, хүсусилә «Пушкинин өлүмү һагғында Шәрг нәмәсы» барәдә алдылары билликләрлә, еләчә дә әдибин бир гәдәр сонра кечиләчәк нәср јарадычылығы илә олан әләғәси көстәрилмир. Белә олдуғда, јазычынын јарадычылығ јолу јахшы мәннәмәнилмир, онун әсарләриндә тәблиғ олунан идејалар ајдынлашмамыш галыр. Јахүд Н. Вәзиров драматургијасындан бәһс едәркән буну шакирдләрин бир гәдәр әввәл өјрәндикләри М. Ф. Ахундов драматургијасы илә әләғәсиз кечиләрсә, бу заман Н. Вәзиров драматургијасынын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, онун драматуркија вә театр тарихиндәки јери, М. Ф. Ахундов ән’әнәләри ајдынлашмамыш галар, әдәбијјат тарихиниз һагғында онларын мәлүматлары сәтһи вә долашығ олур.

Әдәбијјат тәдриси шакирдләрин идеја-сијәси тәрбијәсиндә, онларын бәди ивәғләринин инкишафында мүнүм рол ойнајыр. Әдәбијјатдан јахшы дәрсиң әләмәтләрини мұәјјәнләшдирән башлыча хүсусијјәтләрдән бири дә дәрсдә тәлимлә тәрбијәнин бирлиги вә вәһдәтидир. Әкәр дәрслә мұәллим әдәби һадисәләрә садәчә гижмәт вериб, образларын сәчјијәси һагғында үмуми сөзләрлә кифәјәтләнирсә, јахүд јазычынын тәрчүмәји-һағына аид фактлары садаламағ, әдәбијјат нәзәријјәсиндән социализм реализми, ингилаби романтика, әдәбијјатда хәлгиләк, партијалылығ вә с. һагғында сәтһи мәлүматла кифәјәтләнирсә, коммунизм гуручулуғунун мүасир мәрһәләсиндә гаршија гојулан мәс’ул вә шәрәфли вәзифәләри јеринә јетирмәк ишиндә әдәбијјат тәдрисинин имканларындан лајигинчә истифадә едә билмәз, дәрс сөнүк вә ашағы сәвијјәдә кечәр. Башға мәктәб фәнләринин тәдрисиндә олдуғу кими, әдәбијјат тәдрисиндә дә тәлим-тәрбијә мәсәләләри арасында сүн’и сәдд чәкмәк чидди нөгсәндир. Тәһрүбәли вә габағчыл мұәллим чалышыр ки, шакирдә әдәбијјатдан әмәли вә нәзәри әһәмијјәти олан әдәби

биллик, вермәкчә јанашы, онун коммунизмдә јашајачағ нәсикини бейүмәси үчүн дә бүтүн имканлардан сәмәрәли вә јериндә истифадә етсин. Демәли, шакирди охудуғу материал үзәриндә дүшүнмәк, ондан нәтичә чыхармағ, мустәғил дүшүнмәк, мүсбәт нүмунәләр әсасында тәрбијә олунамаға тәһрик етмәк чох фәјдалыдыр.

Дәрсиң бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрин фәаллығыны тә’мин етмәк, башға фәнләрин тәдриси заманы олдуғу кими, әдәбијјат тәдрисиндә дә јахшы дәрс үчүн әсәс шәрғидир. Бә’зи мұәллимләр әдәбијјат дәрсләриндә ән чох өзләри данышыр вә фәаллығ көстәриләр. Онларын фикринә көрә јахшы әдәбијјат тәдрисинә хүсусијјәти будур ки, мұәллим өзү даһа чох данышсын, јени дәрсиң изаһинда вә ја мөһкәмләшмәсиндә «јағлы чүмләләр» ишләтсін вә с. һалбуки мәктәб һагғында Ганун бу чүр тәлим үсулунын нөгсәнли һәтта зәрәрли олдуғуну һағлы оларағ ишләдәи вә дәрсдә шакирдләрин фәаллығ вә мүстәғиллијини өн план чәкмәк, бу сәһәдә габағчыл педагоғи ән’әнәләрә әсасланмағы гаршија бир вәзифә оларағ гојду. Тәһрүбә көстәрик ки, өз сәһәтини севән, онун методикасыны даим тәкмилләшдирмәк гәјдинә галан мұәллимнәр дәрсиндә һеч заман шакирдин «башы фикирсиз, әли ишсиз олмур» (К. Д. Ушински). Дәрсдә шакирдин фикри фәаллығы тәлим материалына асан вә мөһкәм мәннәмәнилмәсинә, онун нәзәри вә әмәли вәрдишләрә јијәләнмәсинә, јарадычылығ бачарығына инкишаф етдирмәјә вә с. кеннш имкан верир.

Дәрс просесиндә шакирдләрин әмәк интизамынын тә’мин олунамасы да јахшы дәрсиң характеризә едән хүсусијјәтләрдәндир. Тә’лим просесиндә дәрсиң эффектли олмасы вә сәмәрәли тәшкили үчүн шакирдләрә тәләбкарлығла јанашмағ лазымдыр. Әдәбијјат дәрсләри шакирд коллективинин мөһкәмләшмәсинә, онлара нәчб әхлағи сифәтләрин ашыланмасына көмәк етмәлидир. Шакирдләр әдәби һадисәләр, мүрәккәб характерли образлар барәдә мүстәғил вә сәрбәст фикри сөјләрә билмәли, охудуғлары әсәр һагғында тәғсиди мұлаһизә јүрүтмәји бачармалыдырлар. Габағчыл мұәллимләрин дәрсиндә, адәтән, шакирдләр образларын характерләри һагғында өз фикирләринин сөјләјир, бир-бири илә фикир мубадиләси апарырлар. Бу чүр мұәллимләрин дәрсләриндә шакирд коллективини мөһкәмләндирмәк, онларда әмәк интизамы тәрбијәси башлыча јер тутур. Јахшы дәр мұәллим

мин рәһбәрлији илә коллектив иш нүмунәси шәклиндә апарылар. Бу чүр дәрәдә шакирдләр мүүәллимин изаһыны диггәтлә динләйр, өз фикирләрини әсастандырмаг үчүн охудуғу әсәрләрдән мүнәсиб нүмунәләр сечмәк мәғсәди илә ахтарышлар едир, фәал олур, әдәби фактардан өзләри лазыми нәтичә чыхарыр вә үмуниләшмәләр едирләр. Бу, хүсусилә аҗры-аҗры јазычынын јарадычылыг јолу вә хүсусијјәтләрини кечиб гуртардыгдан сонра үмуниләшдирмәләр апармаг, шакирдләрин әдәбијјатдан алдыглары биликләри тамамламаг вә јекунлашдырмаг нөгтеји-нәзәрән әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, әдәби јазыларын тәсһини үчүн аҗрылан дәрсләрин кедишини алаг. Адәтән, бу дәрсин мәғсәди јазы ишләриндә шакирдләрин үслубуну, мүстәғил јазмаг бачарығыны мүзјәнләшдирмәк, сәһвләри мейдана чыхармаг вә ону доғуран сәбәбләри арадан галдырмагдан ибарәт олур. Мүүәлим истәр аҗры-аҗры-шакирдин јазысында онун өзүнә мәхсус нөгсанларыны изаһ едәркән, истәрсә дә бүтүн шакирдләрин јазысында өзүнү көстәрән типик сәһвләрин баш вермә сәбәбләрини ајдынлашдыраркән, онларын тәсһиндә шакирдләрин фәаллығыны тә’мин едир. Белә ки, шакирд «М.»-ин сәһвләриндән дәнйшаркән башга шакирдләрдән бу сәһвләрин баш вермә сәбәбләрини сорушмаг, онларын фикирләрини өјрәнмәк вә сәһвләри шакирдләрин өзләринә дүзәлтдирмәк јахшы нәтичә верир. Ишин бу чүр тәшкилиндә шакирдләр јалныз өз јазыларынын нәтичәләри илә дејил, јолдашларынын, бүтүн коллективни јазысы илә дә марагланырлар. Бу исә онларда шүурлулуғ, интизам тәрбијәси, өз әмәкләринин нәтичәләри илә марагланмаг һисси тәрбијә етмәк нөгтеји-нәзәрән әһәмијјәтлидир.

Јахшы дәрсин бир хүсусијјәти дә вахтдан максимум дәрәчәдә мәнсулдар истифадә етмәкдир. Бә’зи мүүәллимләр дәрсин тәшкилат дөврүнә, кечмиш дәрсин сорғусуна чох вахт вердиқләриндән, јени материалын изаһына аз вахт галыр. Јахуд елә дәрсләр дә тәсадүф едилир ки, јени материалын мөһкәмләндирилмәсинә вахт галмыр, ев тапшырығы сәһни изаһ олунар. Һалбуки габагыч дил-әдәбијјат мүүәллимләринин иш тәчрүбәси көстәрир ки, онлар дәрс үчүн аҗрылмыш вахты дөгиг планлашдырыр, бундан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атырлар. Мәсәлән, дәрс ифадә вә ја иша јазыја һәср олунарса, бу заман дөф-тәрләри сһниф нумәјәнләси васитәсилә әввәлчәдән пајла-

дыр, ифадә јазынын плаһыны бә’зи һалларда дәрсдән габаг тахтада јаздырыр, дәрсин тәшкилат моментиндә көрүлчәк бә’зи ишләри дәрәдәнкәнар вахтларда ичра едир вә с. Габагыч мүүәллимләр һәм дә кечмиш дәрсин сорғусуну бә’зи тәчрүбәсиз мүүәллимләрин етдиқләри кими һәддиндән артыг узатмыр, буна аз вахт верир, амма бу вахтдан сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырлар.

Дәрсә вахтдан максимум дәрәчәдә мәнсулдар истифадә олуңдуғуну мүзјәнләшдирән әп башлыча шөртләрдән бири будур ки, шакирдләрин фикри фәаллығы вә мүстағиллији тә’мин едилсин, онлар истәр кечмиш материалын сорғусу, истәрсә дә јени билик аларкән, бә’зи дәрсләрдә мушаһидә едилдији кими, пассив мүшаһидәчи олмаасылар. Әкәр фәрди сорғуда әсас диггәт јалныз бир шакирдә верилсә, мүүәлим анчаг онунла узун-узакы мөшғүл олуб, башга шакирдләрин дәрсә фәаллығына чалышмырса (тәәссүф ки, белә һаллар олур), әлбәттә, бу заман онун вахтдан максимум дәрәчәдә мәнсулдар истифадә етдијини сөјләмәк мүмкүн дејилдир.

Јахшы дәрс һәм дә ән зәрури тәһһизатла тә’мин олуңмалыдыр. Дәрсин лазыми тәһһизатла тә’мин едилмәсин шакирдләрдә мараг ојатмаға, јени материалын асан вә мөһкәм мәннимсәнилмәсинә чох көмәк едир. Ишң дүзкүн планлашдыран дил-әдәбијјат мүүәллимләри чалышырлар ки, дәрслик, јазычынын мүнәсиб әсәрләри, онун һаггында јазылмыш китаблар, мүсафиг әјани вәсаитләр вә с. дәрсә нумәјиш етдирилсин; бунлардан кечмиш дәрсин сорғусу, јени дәрсин изаһы заманы максимум дәрәчәдә истифадә олуңсун. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун драм јарадычылығыны кечәркән онун әсәрләр күллијјатыны дәрсә нумәјиш етдирмәк, комедијалары әсасында чәкилмиш иллүстрасијјалардан, М. Ф. Ахундовун типләриндән ибарәт албомдан истифадә етмәк, драматуркија јарадычылығыны сәчијјәләндирән елми әсәрләрә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк чох фәйдалы олар.

Әдәбијјат дәрсләриндә М. Фүзули, М. Ә. Сабир, Ч. Мәм-мәдгулузадә, А. С. Пушкин, Н. В. Гогол вә с. јазычыларә һәср олуңмуш плакат вә портретләр, мүзјән јубилеј шәһликләри илә әләғәдар тәртиб олуңмуш шакирд албомлары, синхроник схемләр вә с. лазыми вә фәйдалы тәһһизат васитәләри ола биләр.

Јахшы дәрс фајдалы јекунларла нәтичәләнир, шакирдләрдә әмәли вәрдишләр, мүкәммәл билик јарадыр. Һәр бир дәрсин муәјјән мәгсәди олур. Бу мәгсәд—шакирдләрдә ајры-ајры јазычыннн һәјәт вә јарадычылығы, әдәби һадисәләр һаггында конкрет билик алмаға, онлары һәјәти вә инсанлары баша дүшмәјә һазырламаға көмәк едир. Мәсәлән, Чәфәр Чаббарыннн мүсәбәт гәһрәманларынн сәчијјәләндирән дәрсләр шакирдләрдә Севид, Алмаз, Ејвәз вә башға гәһрәманлардан нүмунә көтүрүб, онлар кини мәрд, мүбариз, маниәләрдән горхмајан кәңчләр кими јүксәк әхлағи сифәтләр тәрбијә етмәклә нәтичәләнмәлидир.

Демәли, һәр бир дәрс шакирдә јени бир шеј өјрәтмәли һәјәт һаггында онун мәлуматыны кеншләндирмәли, дүнијәкөрүшүнүн формалашмасына көмәк етмәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бәдин әсәрин форма рәңкарәнклин, мәзмун мүхтәлифлији (чәтин вә асан олмасы), һәмми вә с. тәләб едир ки, мүәллим дәрсдә методик үсулларын сечилмәсинә јарадычы мүнасибәт бәсләсин, тәдрис материалын асан јолла, ләкин мөһкәм мәнимсәнилмәси үчүн мувафиг үсул тәпмағы бачарсын. Бәзи мүәллимләр кеччәји әсәрдә мәнз һансы үсуллардан истифадә едәчәјини дәғи планлашдырмыр, бүтүн әсәрләр, һәтта әдәбијјатдан бүтүн дәрс типләринә ејни тәрздә јанашыр, стандарт үсуллардан истифадә едирләр. Апарылан мушаһидәләр нәтичәсиндә демәк истәјирик ки, бәзи мүәллимләр әдәбијјат дәрсләриндә мәнз һансы үсуллардан истифадә етдикләрини јахшы билмирләр. Бу исә дәрсдә чәтинлик вә долашыглыг әмәлә кәтир, мөвзунун мөһкәм мәнимсәнилмәсинә имкан вермир.

Әдәбијјат мүәллими педагогика сәһәсиндәки јениликләрдән, методик үсуллардан јарадычылыгга истифадә етмәји бачармалыдыр. Методик үсуллара кор-корана јанашмаг олмаз. Шакирдләрин билик сәвијјәси, јени материалы мәнимсәмә бачарығы, бәзән ејни әсәри мүхтәлиф синифдә кечәркән мүәллимдан ајры-ајры үсул вә пријомлара әл атмаг тәләб едир. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр классикләрин әсәрләрини, онларын дили, ифадә васитәләрини өјрәнмәкдә чәтинлик чәкирдәр. Бақы мәктәбләринин доғгузунчу синифләриндә охујан 175 шакирдлә апарылан мүсаһибә заманы мәлум олду ки, шакирдләрин әксәријјәти (75 фәиз) «Лејли вә Мәчнун» поемасында гәһрәманларын мәнәви һисс

вә һәјәчанларыны, онларын изтирабларыны јарадаркән М. Фүзулинин гәзәлә мүрачигәт етмәсинин сәбәбләрини, поемада һадисә вә характерләрин инкишафыны јахшы баша дүшмәдикләринә көрә чавабларында долашыг вә нөгсанлара јол верирләр. Әлбәттә, бу һәм бизи, һәм дә фәни мүәллимләрини дүшүндүрмәјә билмәзди. Јоллар ахтармаг, кечилән мөвзунун даға дәриндән баша дүшүлмәси үчүн мөвчуд имканлардан истифадә етмәк ләзим кәлди. Бурада Бақы радиосу васитәсилә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыннн муסיғили әдәби верилишинин магнитофона јазылмасы, даға сонра исә У. Һачыбәјовун ејни адлы операсыннн телевизија васитәсилә верилиши, опера сәнәтиниз барадә бәстәкар Ә. Бәдәлбәјлинин телевизија сәкранындан охудугу мүһазирәләр көмәјинизә кәлди. Бу верилишләрдән сонра һәмни шакирдләрдә апарылан сөһбәтләр илк тәсәввүрү кејли дәјишдири. Бәстәкар Ә. Бәдәлбәјлинин, диктор С. Һәчәфовун Фүзули гәзәлләрини онларын бәһрләринә көрә рәван охумаларындан нүмунә көтүрән шакирдләр, поемадакы һадисәләрин инкишафыны, характерләрин мәнәви аләминн, гәһрәманларын лирик һәјәчан вә изтирабларыны, Фүзули шејри илә У. Һачыбәјов муסיғисинин фүсуукар тәсирини вә с. дүјмагда вә гижмәтләндирмәкдә радио вә телевизија верилишләриндән чоғ фајда алмышдылар.

Әдәбијјат тәдрисиндә истифадә олунан үсуллардан бири бәдин әсәрин гираәтидир. Бу үсул шакирдләри нүмунәви охуја алышдырмаг, онларда ифадәли гираәт вәрдиши јаратмаг, хүсусилә бәдин әсәрләрин мәзмунуну мөһкәм мәнимсәтмәк нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтлидир. Бәдин әсәрләрин охусуна хүсусилә V—VIII синифләрдә бөјүк әһтијач вардыр. Бәзи мүәллимләр әсәри охутмаздан әввәл мәтнин мәзмунуну өзләри данышыр, сонра охуја башлајырлар. Ишин бу чүр тәшкили нәтичәсиндә әсәрин охусуна шакирдләр аз әһәмијјәт верир, мүәллимин данышығы әсасында алдығы биликкә кифәјәтләниб әсәр үзәриндә мүстәғил ишләмир, мәзмуну сәһи өјрәнир, мөһкәм јадда сахлаја билмирләр. Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунан үсуллардан бири дә шәрһи охудур. Тәһлил олунан әсәрләрин мәтни, хүсусилә дили, бәдин тәсвир васитәләри үзәриндә шакирдләрин фәаллығыны тәшкил етмәк үчүн бу үсул чоғ фајдалыдыр. Бу үсулдан бәзмәрәли истифадә етмәк мәтнин мәзмунуну дәриндән са-

дүшмөк, жазычынын өзүнөмөксус сөнөткарлык хүсусијјэтлэрини мејдана чыхармага имкан верир.

Јени материалын izaһында «мүәллимин сөзү» үсулундан даһа чох истифаде олунур. Бу үсул заманы мүәллим феәл олса да, онун сөзү шакирдлэри кечиләчәк әсәрин идеја-бәдин хүсусијјэтларини баша дүшмәжә көмөк едир. Амма кәчч мүәллимләр бә'әэн бу үсулдан сун-истифаде едир, узун, јоручу, «нитт» сөјләјирләр. Бу нитт узунлуғу дәрсин гуру вә јоручу олмасына, сөнүк кечмәсинә сәбәб олур. Бурада мүәллим чалышмалыдыр ки, онун сөзү јығчам, гыса, ајдын, ән башлычасы исә шакирдларин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олсун.

Әдәбијјат дәрсләриндә ән кениш јайылмыш үсул мүсаһибәдир. Шакирдләрдән охудуғларыны нечә баша дүшүкләрини, дәрсин izaһыны нечә мәнимсәдикләрини вә мөһкәмләндирилмәсини бу үсулла апармаг әлвершли вә сәмәрәли олур. Әкәр әсәр синифдә охунуб гуртарыбса, мәтн үзәриндә мувафиг иш апарылыбса, бу заман орадакы идејаны, образларын сәчијјәсини, сөнәткарлык мәсәләларини мүсаһибә үсулу илә шакирдләрдән алмаг даһа јахшы олур. Мүсаһибә шакирдләрдин феәллығын вә мүстәгиллијини тәмин етмәк, дәрәдә бир чох шакирдин иштиракына наил олмаг вә с. чәһәтдән дә әһәмијјәтлидир.

Тәдрүбә көстәрир ки, әсәр үзәриндә синифдә көрүлән ишләр кифајәт етмир. Бунун үчүн шакирдларин мүстәгил ишләр үсулундан да кениш истифаде олунмалыдыр. Мүстәгил ишларин тошкили мүхтәлиф нөвдә ола биләр. Мәсәлән, план тәртиби, нағыл етмәји өјрәнмәк, әсәри тәһлил етмәк, образларын сәчијјәсини өјрәнмәк вә с. мүстәгил иш нүмунәлери шакирдләрдә әмәли вәрдишләр, әдәбијјатдан мүкәммәл билик әлдә етмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

Дил-әдәбијјат мүәллиминин мүвәффеғијјәти, онун нәзәри һазырлығы вә педагожи бачарығы бәдин әсәрлери мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гижмәтләндирмәси, шакирдләрә әдәбијјатдан мүкәммәл билик вә вәрдиш ашылаја билмәси илә мүәјјәнләшир. Бәдин әсәрин мәтни үзәриндә апарылан ишләр шакирдларин феәл иштиракы илә јекунлашдырылыб тамамланылдыр. Ән башлычасы исә әсәрдәки образлар, онларын характеринә мувафиг тәһлил верилмәлидир. Дәрсдә һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи образлар һәртәрәфли, шакирдларин

мәтн үзәриндә алдығлары билик вә бачарығлар әсасында izaһ олунмалыдыр. Мүәллим ән чох буна диггәт јетирмәлидир ки, бәдин әсәрдәки образын һәјәтилијини, характерчә фәрди вә үмумиләшдирилмиш олмасыны, хүсусилә мүасир әсәрларин гәһрәманларыннын иши, мүбаризәлери, нәчиб әхлаги кејфијјәтлери илә шакирдләр јахындан таныш олсунлар. Образларын тәһлилиндә онларын характеринә шакирдларин тәнгиди мүнасибәтнинә дә кениш јер верилмәлидир.

Партијјамыз әдәбијјат вә инчәсәнәтиң мүасир инкишаф мәрһәләсиндә јүксәк идејалылығла бәрәбәр, бәдин сөнәткарлык мәсәләларини дә әдәбијјат вә инчәсәнәтин бөјүк гүвәси һесаб едир. Бунун үчүн, һеч шүбһәсиз, мәктәбдә тәдрис едилән бәдин әсәрлери јалғыз мәфкурәви чәһәтдән тәһлил етмәклә иш битмиш һесаб етмәк олмаз. Бәдин әсәрларин тәһлилиндә сөнәткарлык мәсәләсинә дә хүсуси диггәт вермәли, тәблиғ олунан идејаны мүәллифин бәдин јүксәклијә нечә галдырдығын, мәзmunла форма вәһдәтинә онун нечә риајәт етдијини конкрет нүмунәләрлә шакирдләрә баша салмалыдыр. Чалышмаг лазымдыр ки, бәдин әсәрларин тәдриси заманы идеја вә бәдин сөнәткарлык мәсәләлери вәһдәтдә өјрәдилсин, бир-бири илә чох бағлы вә әлағали олан бу ики хүсусијјәтин гаршылығлы тәсйри, бирн дикәрини тамамлajan әсас васитә олдуғуну шакирдләр конкрет әсәрларин тәһлили васитәсилә мөһкәм мәнимсәјә билсинләр. Бәдин әдәбијјатын јени инсан тәрбијјәсиндә ојадығы ролу биртәрәфли баша дүшмәк, бәзи мәктәбләрдә мусаһибә олундуғу ки, әсәрлери јалғыз сәсноложу чәһәтдән тәһлил етмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Чүнки бәдин әдәбијјат инчәсәнәтин мүһүм бир нөвүдүр. О, адамларымызда: вәтәнпәрварлик, әмәјә мөһәббәт, халғлар достлуғу вә пролетар бәјналмиләчлији, коммунизм ишинә сәдағәт вә сәир әхлаги сифәтләрә јанашы, ејни заманда, бәдин зөвг тәрбијјәсиндә вә емоционал һәјәчан ојатмагда да мүһүм рол ојајыр.

Буна көрә әдәбијјат тәдрисини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг бүтүн мүәллимләримзин шәрәф ишн олмалыдыр.

Әлибала ӘЛИЕВ,
Ленин районуну Бузовна
госбесаяндаки 38 нөмрөлү
онбирлик мектебин мүөлүми

Р. РЗАНЫН «ЛЕНИН» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТЭЧРҮБЭСИНДЭН

Бәшәријјәтин даһи рәһбәри вә мүөлүми В. И. Ленинни һәјәтыны, ингилаби фәалијјәтини шакирдләримизә дәриндән өјрәтмәк ишиндә әдәбијјат дәрсләринни дә әһәмийјәти бөјүкдүр. Бу чәһәтдән VII синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә халг шаиримиз Рәсул Рзанын «Ленин» поемасындан верилмиш парча («Дүшмәнләр») нәзәр-диггәти чалб едир. Ленинни бөјүклүјүнү, өлмәзлијини тәрәннүм етмәк, Ленинни вә партијамызын дүшмәнләринә ғарш кәскин нифрәт һисси тәрбијә етмәк чәһәтдән бу парча мүһүм әһәмийјәтә маликдир.

VII синфин «Әдәбијјат» програмында «Ленин» поемасындан верилмиш «Дүшмәнләр» һиссәсинин өјрәдилмәсинә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Мән һәммин вахтын 2 саатыны әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәсинә, 1 саатыны исә тәһлилинә сәрф едирәм.

Јени дәрс һаггында кириш мүсаһибәси апараркән, Р. Рзанын ингилаби-сијаси мөвзуда јаздығы «Си-Ау», «Ингалесјо», «Чанеј», «Гызаран бајраглар» кими шеърләринин адыны чәкир вә нәһәјәт, «Ленин» поемасы үзәриндә дајанырам. «Ленин» поемасы һаггында шакирдләрә мәлүмат верәркән көстәрирәм ки, Ленин дүһасына мәнәһбәт вә һөрмәт һәлә шаирин илк јарадычылығында өз әксини тапмыш, 1931-чи илдә шаир «Ленин» шеърини јазмышдыр. Сонрақы илләрдә дә шаир, Ленин идејаларынын өлмәзлијини, әбәди јашајачағыны көстәрмәк үчүн «Ленин јашајыр, јашајачагдыр!» адлы шеърини (1955) јазмышдыр. Бөјүк рәһбәрин һәјәты вә ингилаби фәалијјәти шаири һәмнишә дүшүндүрмүш вә о, узун илләр әрзиндә апардығы ахтарышлардан сонра өлмәз Ленинни өзәмәтлү образыны јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонрақы динч гуручулуг илләриндә Р. Рза Азәрбајҗан совет поезијасынын инкишафында көркәмли јет-

тутан «Ленин» поемасыны јаратмагла өз арзусуна наил олдү. Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлән вә бир сыра халгларын дилләринә тәрчүмә олунан бу поема, шаирин ониллик кәркин јарадычылыг әмәјинин мәһсулудур.

Поема һаггында вердимиз изаһаты јекунлашдыраркән, истададлы совет шаири В. В. Мајакоскинни «В. И. Ленин» поемасынын да адыны чәкир, Р. Рзанын һәммин поеманы Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә етдијини, Мајакоски јарадычылығындан илһам алараг «Ленин» поемасыны јаздығыны сөјләјирәм.

Шеърин нүмунәви охусуна башламаздан әввәл поеманын сәрбәст вәзндә јазылдығыны сөјләјирәм. Шакирдләрә баша салырам ки, мүасир шеъримиздә һечә вә әруз вәзнләриндән башга бир дә сәрбәст вәзән вардыр. Бу вәзнин башлыча хүсүсийјәтләриндән бири онун чошгун руһда јазылмасыдыр. Сәрбәст вәзндә јазылан шеърләр ән чох таблиги сәчијә дашыјыр, хүсудан әһәк вә интонасија илә охунур. Фикирләрини ајдынлашдырмаг мәгсәди илә поемадан ашағыдакы мисралары нүмунә кәтирирәм:

Парламан.

Дума.

Сенат.

Инди

бу күн —

кар ашмаз!

Либераллыг палтары

даһа бизә јарашмаз.

Болшевиизмин нәһәкки

бүтүн өлкәни удур.

Гүввәт!

Силаһ!

Алов!

Ган!

Инди, јолумуз будур.

Шеърин нүмунәви охунушу заманы мүсафир (сәфәр едән, бурада гонаг), ифлас (јохсуллашмыш), мәруф (али, нәчиб), мүнтәзир (һазыр), тәбәссүм (күлүмсүнмәк), сигләт (ағырлыг), мерси (сағ ол), дәнк ју (тәшаққур едирәм), пардон (бағышлајын), либерал (барышдырычы), покер (карт ојуну) кими чәтнин аңлашылан сөзләри изаһ едәрәк шакирдләрин дүгәт дөфтерләринә јаздырыр вә онларын һәммин сөзләри гира-

өт заманы дүзкүн тәләффүз етмәләринә хүсуи диггәт јетир-
рәм.

Ше'рин тәһлили заманы шакирдләре изаһ едирәм ки,
«Дүшмәнләр» парчасында Бөјүк Октябр сосналист ингила-
бынын гәләбәсиндән сонрақы дөвр тәсвир едилмишдир. Бу
дөврдә әксингилабчылар сосналист ингилабынын вә болше-
викләр партијасынын ән гәддар, амансыз дүшмәнләри олан
харичи империалист агалары илә әлбир олараг ингилабы бог-
маг вә гәһрөман рус халгыны зүлм, әсарәт зәнчири алтында
сахламаг нијјәтиндә идиләр. Буна көрә дә һәмин агалар күн-
дә бир мәчлис чағырыб Ленинә, болшевикләрә, ингилаба гар-
шы тәмтәрағлы нитгәләр сөјләјир. чүрбәчүр позучулуг план-
лары һазырлајырдылар. Әсәрдә о заман Американын Русија-
дақы сәфири олан Давид Френсин мәнфур симасы шаир
тәрәфиндән даһа амансыз шәкилдә ифша олунмушдур. Оун
көзләриндә бизим һәр бир наилијјәтмизә, ичкишафымыза
гаршы сонсуз гәзәб вә кин вардыр.

Ган ичиб, ган истәјән
Гудуз јыртмыч тәкин
көзләриндә кин

вә кин!
Азад олмуш өлкәмин
Сабаһына гаршы, —
кин.

Гырмызы матросларын
симаһына гаршы, —
кин...

Шаир поэмада бөјүк Ленинин әзәмәтли образыны дәрин
мәһәббәт вә иһламла јаратмыш, даһи рәһбәрин хиләскарлы-
гыны, узаккөрәңлијини, сүлһсөвәрлијини ашағыдакы мисра-
ларда чаһландырмышдыр:

Биз билirik,
Ленинин фикринин дәринлији
азад бир һәјат олан
бөјүк һәгигәтдәдир.
Өлкәләрә, халқларә
Уздыб сүлһ әлини,
О јарадыр дүнјада
азадлыг һәјкәлини...

Шаир образлы шәкилдә даһи Ленинин гүдрәтли бир баһа-
дыра вә бүтүн дүнјаја парлаг шөһлә сачан күнәшә бәзәтмиш.
Ленин чағырышларынын, Ленин идејаларынын бүтүн азад-

лыг сөвән өлкәләрә јайылдыгыны сәһәр күнәшинин үфүгдән
доғараг өз шүаларыны һәр тәрәфә јаймасы илә мүғәјисә ет-
миш, беләликлә дә сәнәткарчасына бир тәшбәһ (бәзәтмә),
охучуларын һафизәсиндә силнимәз изләр бурахан чаһлы бир
ләвһә јаратмаға мүвәфғәф олмушдур.

Нә гәдәр сә'ј етсә дә
чалышса да јағылар.
Милјонлар сүлһ истәјир,
Халқлар артыг ајылыр.
Гүдрәтли бир баһадыр

Ленинин чағырышлары
Јағылыр дијар-дијар;
Сәһәр күнәш үфүгдән

галхыб ајылан кими.

доғуб јайылан кими...

Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләри мәти үзәриндә иш-
ләтмәјин, һабелә әдәбијатдан кечилән мөвзулары Азәрбај-
чан дилиндән кечилән мөвзуларла әләгәләндирмәјин тәдрис
просесиндә олдуғча бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу һәм шакирд-
ләри сәрбәстлијә вә мүстәғиллијә алышдырыр, онларын дәр-
дә фәаллығыны артырыр, һәм дә Азәрбајчан дили дәрсләрин-
дә өјрәдилән грамматик ганун-гајдаларын даһа дәриндән мә-
нимсәнилмәсинә көмәк едир. Буну нәзәрә алараг мән «Ленин»
поэмасынын тәдриси заманы һәмин мөвзуну Азәрбајчан ди-
линдән кечдијим «Тә'јини сөз бирләшмәләри» мөвзусу илә
әләгәләндирдим. Шакирдләрә тапшырдым ки, мәтндән бир
парчаһы охусунлар, орадакы тә'јини сөз бирләшмәләрини
нөвләринә көрә сечиб ајры-ајры сүтушларда дөфтәрләринә
јазсынлар. Шакирдләр тапшырығы ашағыдакы шәкилдә је-
ринә јетирмишдиләр.

Тә'јини сөз бирләшмәләри

Биринчи нөв
тә'јини сөз
бирләшмәләри
Гүдрәтли баһа-
дыр, јорумлајан
бејин, јаралы тор-
паг, азад һәјат,
бөјүк һәгигәт,
әмәкчи инсан, мү-
гәддәс сөз, сон
күллә.

Икинчи нөв
тә'јини сөз
бирләшмәләри
Јер күрәси, инги-
лаб күнләри, сүлһ
әли, азадлыг һәј-
кәли, сүлһ фәрма-
ны, инсан гәлби.

Үчүнчү нөв
тә'јини сөз
бирләшмәләри
Ленинин чағы-
рышлары, Лени-
нин фикринин дә-
ринлији, өлкәнин
пабзи, дәрјааларын
дәрини, сүлһүн
нәғмәләри.

Дәрсә шакирдләрнн фәаллығын артырмаг вә мөвзунун даһа јакшы мәнимсәнилмәсини тәмин етмәк мәгсәди илә баш- гә дәрсләрдә олдуғу кими, «Ленин» поемасынын тәдрисн за- маны да еврстик мұсаһибә үсулундан истифадә едәрәк, мөв- зуну ашағыдакы суал-чавабларла мөһкәмләндирирәм:

М. — «Ленин» поемасыны халг шаиримиз Рәсул Рза нә заман јазмышдыр?

Ш. — «Ленин» поемасыны халг шаиримиз Рәсул Рза Бө- жүк Вәтан мұһарибәсиндән сонракы динч гуручулуғ илләрнн- дә јазмышдыр.

М. — Бизим өрәндијимиз «Дүшмәнләр» парчасында һан- сы дөврүн һадисәләри тәсвир едилмишдыр?

Ш. — Бизим өрәндијимиз «Дүшмәнләр» парчасында Бө- жүк Октябр социалист ингилабынын гәләбәсиндән сонракы дөврүн һадисәләри тәсвир едилмишдыр.

М. — О дөврдә халгын гәддар дүшмәнләри олан империа- лист ағалар нә етмәк фикриндә идиләр?

Ш. — О дөврдә халгын гәддар дүшмәнләри олан империа- лист ағалар социалист ингилабыны боғмаг, кәнч совет дөвлә- тини сарсытмаг, бөјүк рус халгынн зүлм вә әсарәт алтыннда сахламаг нијәтиндә идиләр.

М. — Давид Френсис кимдир, онун мәнфур вә чиркин си- масыны шаир нечә характеризә етмишдыр?

Ш. — Давид Френсис о заман Американын Русијадакы сәфири иди. О, бүтүн әксингилабчылары башына топлајараг Ленинә, ингилаба, гәһрәман рус халгына гаршы фитнәкар планлар һазырлајырды. Шаир ону гудуз, јыртычы һейвана бәзәдир. Бу ганичән дүшмәнин көзләриндә өлкәмизин бүтүн наилијјәтләринә — азад олмуш вәтәнин сабаһына, гырмызы матросларын силаһына, һәр нәғмә вә шуарымыза, бачасы түс- түләјән завод вә фабрикләримизә, нәһәјәт, даһи Ленинә гар- шы сонсуз гәзәб вә кин вардыр.

М. — Әсәрдә бөјүк рәһбәримиз В. И. Лениннн әзәмәтлин образы һансы бојаларла чанландырылмышдыр?

Ш. — Әсәрдә бөјүк рәһбәримиз В. И. Ленин бәшәријјәтин даһи мұәллими вә хиласкары кими көстәрилмишдыр. Лениннн бөјүклүјү, узагкөрәнлији, сүлһсәвәрлији, демәк олар ки, пое- маннн һәр фәслиндә әлван бојаларла чанландырылмышдыр. Шаир, Ленин идејаларынын өдмәзлијини, Ленин чағырышла- рынын бүтүн дүнјада јайылдығыны образлы шәкилдә күнә- шин һәр тәрәфә шөлә сачмасы илә мұгајисә едәрәк гүввәтли тәшбех јаратмышдыр.

Нәһәјәт, дәрсә јекун вураркән јарадан бөјүк гардашымыз вә хиласкарымыз олан рус халгына Азәрбајчан халгынын бәс- ләдији сонсуз мәһәббәтин, дәрин рәғбәтин шаир тәрәфиндән сәмимијјәтлә тәрәннүм едилдијини көстәрмәк мәгсәди илә пое- маннн прологундан ашағыдакы мисралары шакирдләрин нә- зәринә чатдырырам:

Азадлығы горујуб

Һәр дәлдән, вәһшидән,

бәрабәрлик сөзүнү

тарихләрә нәгш едән,

Сәадәтә јол ачан

Һәр тутдуғу нәгшлән,

Ленин кими даһини

инсанлығы бәхш едән,

Бөјүк хиласкарымыз

рус халгына ешг олсун!

Үсиф ҮСИФОВ,
Немајядлы гәзәб орта мәк-
табин мұәллими.

СЕЈИД ҺҮСЕЈНИН «КОР КИШИННИН АРВАДЫ» НЕКАЈЭСИННИ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АТЕИСТ ТӘРБИЈӘСИ

Сејид Һүсејн Садыгзаде (1887—1937) Азербайчан әдәбиј-
јатында көзәл некајә, тәнгиди мәгалә вә публисист әсәрлә-
ри илә өзүнәмәхсус бир јер тутур. Оуну шакирдләр тәрәфин-
дән севилә-севилә охунан некајәләри кәңчләрин атеист тәрби-
јәсиндә мүнүм рол ојнамыш вә һәлә дә өз тәсирини итирмә-
мишдир.

Гадын азадлығы, савадсызлығын ләғви, дин вә кечмишин
ијрәнч галыгларына гаршы мубаризә, һәјати некајә устәды
кимн шәһрәт газанмыш јазычынын әсас мөвзуларындан иди.
Бу чәһәтдән VI синфин әдәбијјат програмына дахил едилмиш
«Кор кишинин арвады» некајәси даһа характерикдир. Некајә-
дә Азербайчан гадынларынын ингилаби шуура јијәләнмәси,
јени, хошбәхт һәјат уғрунда мубаризәси тәсвир едилмишдир.
Һәмни некајәнин өјрәнәлмәсинә (дәрс програмында) 2 саат
вахт мөјјән едилмишдир.

Мән һәмни некајәни 2 дәрс сааты мүддәтиндә тәдрис ет-
дим. 1 саатда Сејид Һүсејнин һәјат вә јарадычылығы һагғын-
да гысача мәлүмәт вердим. Сонра оуну «Кор кишинин ар-
вады» некајәсинин јазылма тарихи, һансы жанрда јазылмасы,
мүәллифи, мәзмуну вә идејасы һагғында шакирдләрә мәлү-
мәт вердим. Сонра исе китаблары ачдырыб некајәни әввәлчә
ифадәли сурәтдә (бир нечә абзас) өзүм охудум вә сонра ша-
кирдләрә охутдум.

Некајәнин мәзмуну, хүсусијјәтләри, мүәллифин дили илә
шакирдләр таныш едилдикдән сонра, мұсаһибә јолу илә һә-
мин мәлүматын даһа да мөһкәмләндирилмәси үчүн бир сыра
суаллар вердим:

Мүәллим — Некајә кимин дили илә нағыл олунар?

Шакирд — III шәхсин дили илә (јазычы тәрәфиндән),

Мүәллим — Мәсмәни нә үчүн ата-анасы кор Сејидә әрә
вермишдиләр?

Шакирд — Она көрә ки, онлар кәндлә нүфузулу, «кәрамәт
саһиби» сејидләр һесаб олунардулар. Мәсмәнин ана вә дајы-
лары сејид илә роһумлуғу өзләринә шәрәф билирдиләр.

Мүәллим — Сејид нечә һәјат сурүрдү?

Шакирд — Сејид мүфтәхор вә түфејли һәјат сурүр, зәһ-
мәт чәкмәдән өзкә һесабына јашајырды (чүнки кечмишдә
авам мүсәлманлар шәриәтә көрә газандыглары пулу мөј-
јән мигдарыны сејидләрә вермәли идиләр).

Мүәллим — 1920-чи илин Април ингилабындан сонра сејид-
дин вәзијјәти нечә олды?

Шакирд — Април ингилабындан сонра зәһмәткеш халғ
азад олды, савадланды; онларын көзләри ачылды (дин дөв-
ләтдән, мәктәб килсәдән ајрылды, даһа һеч кәс шәриәт га-
нунларыны мәчбури сурәтдә јеринә јетирмәди). Сејидин ба-
зары касадлашды.

Мүәллим — Мәсмә нә үчүн кәнддән шәһәрә көчдү?

Шакирд — Мәсмә Сејидлә кәнд-кәнд, гапы-гапы көзб сә-
дәгә топламағы артыг өзүнә рәва билмәди. О, кәлчәјини дү-
шүндү, кор Сејиддән јаһа гуртармағ үчүн чыхыш јолу тапды,
бир даһа диләнчилик етмәјчәјини билдирди. Она көрә дә
шәһәрә көчдү.

Мүәллим — Бақы һәјаты Мәсмәјә нечә тәсир етди?

Шакирд — Мәсмә һәјатыны сығорта етдирди (һәмкарлар
иттиғағы үзвү олды), көзләрин сағалтды, савадсызлығыны
ләғв етди, гуллуғчулудан чыхыб, Әли Байрамов клубунда
тәшкил олунамыш тикиш артелинә јазылды. Ишә кирди. Пар-
тија үзвлүјүнә гәбул олуңду вә сонра балдызынын һимәјә-
синдән чыхыб өзүнә ев туғду вә ора көчдү...

Мән јери кәлдикчә Бақыдакы Әли Байрамов алына клу-
бун Азербайчан гадынларынын һәјатындакы мүсбәт ролуну,
инди исе һәмни бинада «Сәадәт сарајы» тәшкил олуңдугуну
изәһ едиб, некајәнин һәјатилијини көстәрдим. Некајәдә Ленин
чағырышы мүнәсибәти илә Мәсмәнин фирғәјә (партијаја) гә-
бул олуңмасы гејд олунар. Мән шакирдләрә изәһ етдим ки,
Ленин чағырышы 1924-чү ил 21 январда В. И. Ленинн вә-
фаты илә әләгәдар оларағ партијанын салғ товрачигәти нәти-
чәсиндә халғын (партија әтрафында чых товланмасы), пар-
тијаја күтләви сурәтдә дахил олмасыдыр.

Мүсаһибә нәтичәсиндә некајәнин мәзмунунун шакирдләр
тәрәфиндән мәннәмәнилдјини мөјјәнләшдирдим. Сејидин

Бақыя кәлмәси, Мәсмәнин көзләрини чыхартмаг истәмәси кими һәрәкәтләринә шакирдләрдә нифрәт һисси ојанды.

Кор Сејидин «сәни бәдбәхт едән, сәни күнаһа батыран көзләриндир. Онлары чыхарачағам» — сөзләрини бир даһа хатырлатдым.

Шакирдләрә ајдын олду ки, сејидләр кор, шикәст олуб өз-кәләри һесабына јашамағы, зәһмәт чәкиб, тәр төкүб, һамус-ла јашамагдан үстүн тутурлар. Дин—елмин, јенилијин душ-мәнидир, инкишафымыза мане олур. Диндарлар мүхтәлиф фырылдағларла зәһмәткешләри алдадырлар.

Икинчи саатда мән јенә һәмин истиғамәтдә мүсаһибәни давам етдирдим. Бир нечә шакирдә һекајәни нағыл етдир-дим. Сонра шакирдләрә белә бир суалла мүрачигә етдим. Ушағлар, сиз һеч белә түфејли һәјәт кечирән адамларә раст кәлмисинизми?

Шакирдләрдән бири әлини галдырды. О, гоншуларында јашајан чиндар Сәјатханым Рүстәмова һаггында данышды. О, өзүнү рајонда чиндар адландырды. Онун јанына инди дә кәләнләр олур. О, авам «мүштәриләри» алдадыр. «Ағамын чәдди сизә көмәк едәчәк»дир, дејир. Һалбуки, Сәјатханым хәстәдир, көзләри чәпдир, әкәр онун «атасынын» чәддиндә белә һүнәр варса, гој әввәлчә онун өзүнү сағалтсын.

Башға шакирд деди ки, мүәллим, фалчылар, чиндар-лар, чөлчүләр, моллалар, сејидләр, дәрвишләр һамысы адам-лары алдадыр. Балача гардашым гусурду. Атам евдә јох иди. Анам ону Ивановка кәндиндәки чөлчүә апарды. Чөлчү Ајна Бабәјевә ушағын богазындан «бөјүк бир гоз габығыны» чы-хартдығыны дејиб, анамдан 10 манат алды. Амма 6 ајлыг ушаг бу бојда гоз габығыны һарадан уда биләрди? Ушаг са-ғалмады, бир күн сонра атам кәлди. Атам ушағы дәрһал һә-кимә апарды. Ушаг сағалды. Инди анам да о чөлчүә инан-мыр.

Мән һекајәдә олан бир сыра аңлашылмаз сөзләри, дини терминләри «мәсчид», «зәкәт», «незир-нијаз», «ианә», «сәдә-гә» вә бу кими сөзләри изаһ етдим.

Шакирдләрә һәмин һекајә әсасында план тутуб, евдә јазы јазмаларыны тапшырдым. Сонра јазылары јохладым. Ша-кирдләрин һәм шифаһи биликләринин вә һәм дә јазы ишлә-ринин јохланылмасы нәтичәсиндә VI «б» синфиндә охујан 32 нәфәр шакирдин 19-у беш, 8-и дөрд, 5 нәфәри исә үч гижмәт алды.

Дурсун МӘММӘДОВ,
Јевлаһ шаһәриндәки 4 нөмрәли
сәкизиәллик мәктәбин мүәллим.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ НИКБИНЛИК ТӘРБИЈӘСИ ҺАГГЫНДА

Совет әдәбијаты вә бизим гәдим мүтәрәғги әдәбијатымыз өз характеринә көрә никбин бир әдәбијатдыр. Һәр чүр бәд-бинлик вә тәрк-дүнјалыг бу әдәбијаттын руһуна јаддыр.

Јетишмәкдә олан кәч нәслин тәрбијәсиндә, онлара сағ-лам вә мүбариз руһ ашыламагда әдәбијат дәрсләринин бөјүк тә'сир күчү вардыр. Әдәбијатымыз гәдим дөврдән индијә гә-дәр дөјүшкән бир мәзһунда инкишаф етмишдир.

Азәрбајҗан халг нағыл вә бајатыларындан башламыш јә-зылы әдәбијатымыза гәдәр һәмишә кәләчәјә инам һисси гүв-әтли олмушдур.

Одур ки, мән әдәбијат дәрсләриндә онбирлик вә кәлә-чәјә инам тәрбијәсинә хүсуси фикир верирәм.

V синифдә «Дәрзи шакирд Әһмәд» нағылыны кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, Әһмәд нә гәдәр эзәб вә ишкән-чә версәләр дә онун ирадәсини сарсыда билмирләр. О, бүтүн эзәб-әзијәтләрә, ишкәнчәләрә дөзүр, сөзүндән дөймүр. Адам онун мөһкәм ирадәсинә гибтә едир.

Биз истәр-истәмәз она һөрмәт бәсләјирик. Чүнки о, горх-маздыр. Јахуд VI синифдә «Мәликмәммәд» нағылыны кечәр-кән ајдынлашдырырам ки, о, ән ағыр заманларда белә үми-дини итирмир. Гаранлыг дүнјаја дүшәндә ишығлы дүнјаја чыхачағындан һеч вахт үмидини кәсмир. Бәдбинлијә гапан-мыр. Мәликмәммәд мүбаризлијин ән көзәл нүмунәсидир.

Һәм дә изаһ едирәм ки, истисмар олунан халг өз эзәбла-рыны, ағрыларыны унутмаг үчүн хошбәхт һәјәти јалныз на-ғыл вә әфсанәләрдә јаратмышлар. Халгын кәләчәјә инам һисси нағыл вә дастанларда өз әксини тапмышдыр. Шакирдләрә баша салырам ки, бәдбинлијә гапылмамаг, кәләчәјә бөјүк инам адамларын јашајыш тәрзи вә вәзијәти илә бағлыдыр. Истисмарчы гурулушта адамлар пис вә ачыначағлы јашады-

ларындан кэлчәжә үмидләри азалырды вә бәдбинләширдиләр.

VIII синефдә әдәбијатын руһунун дөвр вә заманла дәјишдијини изаһ етмәк үчүн шифаһи халг әдәбијатындан ашағыдакы парчаны мисал кәтирирәм:

Ағ сулар ахар кедәр,
Һәр јаны җыхар кедәр,
Дүнја бир пәнчәрәдир,
Һәр кәлан бахар кедәр.

Изаһ едирәм ки, бурада дүнјанын вәфасызлыгындан данышылыр. Анчаг кәлчәжә бөјүк инамла бахан никбин руһлу совет шаири Мәммәд Раһим һәмни ше'ри белә дәјишдирир:

Мән ағ сулар кими ахыб кетмәрәм,
Шимшәјәм һаваја чыхыб кетмәрәм,
Дүнјаны пәнчәрә санды бабалар,
Мән ондан мә'насыз бахыб кетмәрәм.

Бу ше'рдә дүнјада мә'налы һәјат сүрмәк, јарадыб јашамаг, бир из гојуб кетмәк кими никбин бир идеја тәблиғ олурур.

Јахуд ашағыдакы бајатыја шакирдләрин нәзәрини чәлб едирәм. Бурада да дөвр вә заманда әсаслы дәјишиклик јарандығыны изаһ едирәм.

Ағларам ағлар кими,
Дәрдин вар дағлар кими.
Хазан олуб төкүлләм,
Виранә бағлар кими.

Халг шаиримиз Сәмәд Вурғун исә бајатыны мүбариз руһлу шаир кими белә дәјишдирир:

Ағламам ағлар кими,
Күчүм вар дағлар кими.
Күндә миң бағ јетиррәм,
Бүлбүллү бағлар кими.

Бурада совет адамынын күчүнә инам, һәјата фәал мүнәсибәт, зәһмәтин поезијасы өз әксини тапмышдыр. Төчрүбә кәстәрмишдир ки, ушағларда кәлчәжә бөјүк инам бәсләмәк габилјјәти вә һәвәси даһа гүввәтли олуру. Бу габилјјәти шакирдләрдә инкишаф етдирирәм хүсуслә вакибдир.

Ушағлар чох вахт кәлчәжәин арзусу вә хәјалы илә јашајырлар.

Кәлчәжә инам бәсләјиб онун хәјалы илә јашамаг мүсбәт кејфијјәтдир. В. И. Ленин кәстәрирди ки, коммунистләр ән бөјүк никбин вә хәјалпәрәстдирләр. Белә олмаса иди, онлар кәлчәк коммунизм чәмијјәти уғрунда мүбаризә апарә билмәздиләр.

V синефдә А. Шаһин «Мәктүб јетишмәди» һекајәсини кечәркән кәстәрирәм ки, фәһлә Гурбанын һәјаты нә гәдәр ачыначағлы олса, күнү нә гәдәр пис кечсә дә јахшы күнә чатачағындан үмидини кәсмир. Пул газаныб өз јерләринә гәјјәтмаг вә аиләсинә говушмаг арзусу илә јашајыр. Иран торпағы көзүнүн гаршысына кәлир: «Аһ! Бир ај сонра о јерләр нә гәдәр көзәл олачаг! Дүзләр, дағлар, јамачлар зүмруд халыларла дөшәнчәк, чичәкләр ачачаг, ағачлар јарпағланачаг, баһар елчиләри олан гарангуш, сығырчың вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб јуварларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам дадлы-дадлы нәгмәләрлә үрәкләри охшајачаг.... Аһ, мәниң бу көзәлликләре, ушағларыма һәсрәт гојан јохсуллуғ!» Гурбан јохсуллуға гаршы үсјан едир. Нечә олурса-олсун арзусуна чатмаг истәјир. О, өз кәлчәк арзуларынын гурбаны олуру. Нә вахтса јахшы јашаја билчәјиндән үмидини кәсмир.

VI синефдә Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсини кечәркән јазычынын кәлчәжә нә гәдәр ајдын, никбин нәзәрләрлә бахдығынын, нә гәдәр бөјүк инам бәсләдијинин шаһиди олурур. Һекајәдә ашағыдакы парчаны бир гајда олараг һәмишә шакирдләрә охујурам: «Мәним Бақыдан чыхдығым алты илдир. Дүнән кәлмишәм. Вағзалдан бир баша евимизә тәрәф кетдим, анчаг евимизи јериндә тапмадым. Бизим һәмишә тозлу-торпағлы, ғышда исә боғаза гәдәр паячыг олан әјрә күчәминин јериндә, кениш вә јахшы күчә көрдүм. Шаһәрин бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә! Трамвайларын арды кәсилмирди. Евимизин далында, һәмишә пейнәлә долу олан денкәдә бешмәртәбәли көзәл вә јүксәлир. Адамлар да дәјишән кими олмушдур. Әбәди јас вә тә'зијә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнүш јекрәнк инсан кәлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчлијин хош гәһгәһәләри јүксәлир». Бу парчаны охудугдан сонра изаһ едирәм ки, Бақы шәһәри һекајәнин јазылдығы дөврдә һеч дә тәсир олунаң кими дәјишмәмишди. Ләкин јазычы ону мәнз белә көрмәк истәјирди. Һәјата никбин нәзәрләрлә бахан сәнәткар инанырды ки, Бақы кеш-тез белә олачағдыр. Һәјатда, мәншәтдә, инсан шурунда белә һерәң буниңгилабы там дәриҗлији илә ачыб тәллил етмәк һекајәнин әјрәдиләсиндә

мүлүм мөсөлөдир. Жахуд Тагы Шаһбазинин «Гайчы» һекајеси-
ни кечеркөн, шакирдләрә баша салырам ки, Мәшәди Салман
кимсәсиз, јетим Мәммәди тәндирә атыр. Мәммәд өлүмчүл
вәзијјәтә дүшүр. Лакин о, Совет һакимияјјетинин гајғысы илә
сағалыр вә бөјүр. Мәммәд дејир ки, Мәшәди Салманын мә-
нә еләдији пислијин әвәзини бир вахт ондан чыхачағам. Һе-
кајәнин сонунда Мәммәдин ачыначағлы вәзијјәтдән гуртар-
масы, үзүнүн күлмәси биздә хош тәсир јарадыр.

Никбин руһлу шаир Муса Фәлилин һәјәти фашизм әлеј-
һинә бир иттиһамнамәдир. Онун «Гушчуғаз» ше'ри илк сәһи-
фәләрдә кәдарли вә үрәкјандырычы бир тәсир бағышлајыр.
Анчаг кет-кәдә ше'рин мүбаризлији өзүнү көстәрир, дөјүшкән
руһ кәдәрә галиб кәлир:

Нәғмәни таныјыб дејәр инсанлар:
Шаирин голунда инди гандал вар.
Лакин нәғмәләри дөнүб ағ јелә
Онлар сахланылмаз гандалла белә.

Өләндә дә алһыачығ өлмәк, өлүмүн үзүнә дик бахмағ Муса
Фәлилин һәјәтынын әсасыны төшкил етмишдир. Онун бу өл-
мәз пафосуну тәдрис етмәк, изаһ етмәк вачибдир.

Мән М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин тимсалында бу
өлмәз, мә'нәви хәтти давам етдирирәм. Азад өләркән дејир:
«Дөврәмдә силаһ јолдашларым, башымын үстүндә мәсләк
гардашларым, јанымда вәтәнин азадлығы үчүн галдырыл-
мыш силаһ... Бу, шәрәfli бир өлүмдүр». Бурада изаһ ед-
рәм ки, биз Азাদын өлүмүнә дә гибәт едирик. Бу өлүм биздә
һәјәта фәал мүнәсибәт јарадыр.

VII синифдә халғ шаири С. Вурғунун «26-лар» поемасы-
нын илк сәһифәләриндән шакирдләр о заманкы Бақыда дән-
шәтли бир һәјәти — азынлашығ гочунун күнаһсыз јерә
јурдсуз-јувасыз бир инсанын ганыны төкмәсинин шаһиди
олурлар. Онлар бу сәһиәдән кәдәрләнирләр. Нәһәјәт 26 Ба-
кы комиссарынын күлләләнмәси гәм үстүнә гәм кәтирир вә
бу сәһиә охучуларә даһа ағыр тәсир бағышлајыр. Амма мү-
бариз руһлу шаир әсәрин сонунда вәзијјәти дәјишидирир. Пое-
ма никбин бир сондугла битир:

Сизи унутмады бу торпағ, бу јер!
Охујан комсомол, јазан пионер.
Алғышлар көндәрир ирадәнизә,
Шаир дә бахарағ абидәнизә.
Чатыр гашларыны хәјәла далыр,
Сиз кәнчләширсиниз, тарих гочалыр.

Јахуд VII синифдә Вағифлә Видадинин дејишмәсини кечәр-
кән онларын һәјәти көрүшләринә, бахышларына көрә фәрг-
ләндијини гејд едирәм. Вағиф никбиндир. Һәјәтдан зөвғ ал-
мағ истәјир, онун бөјүк арзулары вар. О, бу дүнјанын әзабла-
рыны тој-бајрам һесаб едир. Шаир ахирәт дүнјасына инан-
мыр. Әсил дүнја бу дүнјадыр. Нисјә чәннәт архасынча гач-
мағ лазым дејил. Бунун әксинә оларағ Видади белбиндир.
Дөврүнүн һағсызлығлары ону кәдәрләндирир. Вағиф кимн
дөјүшкән дејилдир. Оду ки, Вағифә һүсн-рәғбәтимиз даһа
да артыр. Онун һәјәт ешгинә шәрик олуруғ.

А. С. Пушкинин «Сибирә мәктүб» ше'ри әсил чәтиллијә
дөзмәк, мүбаризәдән керн чәкилмәмәк нумунәсидир. Шаир
декабристләри әмин едир ки, бир вахт кәләчәк мәһбәсләр
учачағ, зинданлар парчаланачағдыр. Азадлығ сизни шән үзү-
нүзә күләчәкдир. Сиз буна әмин ола биләрсиниз. Бу ше'рин
мүбариз чағырышы ајдындыр. Нә гәдәр бөјүк тәрбијәви тә-
сир күчүнә маликдир. Кәләчәк хошбәхт һәјәта бөјүк инам
вардыр.

VIII синифдә Ч. Чаббарлынын «Јашар» пјесини кечәркән
Јашарын ирадә мөһкәмлијини, сәбирли вә дөзүмлү олдуғуну,
чәтин вәзијјәтдә белә бәдбинләшмәдијини изаһ едирәм. Онун
кәләчәк арзулары шоран торпағлары мүнбитләширмәк, јени
кәшфләр етмәк, кәндләрә ишығ кәтирмәкдир. Бүтүн булар
чоһ үли вә нәчиб ишләрдир. Бир дә ки, совет адамына хас
олан хүсусияјјәт гуруб-јаратмағдыр. Гуруб-јарәдан адамлар
һәмишә белә олурулар.

Халғымызын мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәкдә, совет ел-
мянин ликишафында кәнч нәслин көстәрдији сәјләр даһа
јүксәк харүгәләр јаратмағ һәвәси Јашарын сымасында тәза-
һур едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә
никбин руһ вә кәләчәјә бөјүк инам һисси ашыламағ комму-
низм гуручусуна мәхәсү әхлағи сифәтләрин формалашмасына
сәбәб олуру.

Теймур ӘБМӘДОВ,
Азәрбајҗан ССР Едмәр Акаде-
мијасы, Дил-Әдәбијат Институ-
тун аспиранты.

Н. НӘРИМАНОВУН «НАДАНЛЫГ» КОМЕДИЈАСЫНЫН ТӘҖЛИЛИ ҺАГҖЫНДА

VII синифдә Н. Нәримановун «Наданлыг» пјесиниң өјрә-
дилмәсн үчүн 4 дәрс сааты нәзәрдә тутулуб, 4 дәрс әрзиндә
нәләри өјрәтмәк лазымдыр? Програмда көстәрилик ки, һә-
мин дәрсләрдә әсәрин мазмуну, кәнд мұәллими Мұһәммәд аға
илә зиялы Өмәрни керн галмыш кәндә мүнәсибәтләри, әсә-
рин идејасы вә мэдәни хүсусијәтләри өјрадилмәлидир.

Бу чәһәтләрин синифдә ајдылашдырылмасы вачибдир.
Лакин булардан әләвә елә мәсәләләр дә вар ки, онлар һа-
гғында шакирдләрин мәълуматы олмаса јухарыда көстәрилан
чәһәтләри лазымынча гавраја билмәзләр. Әсәрин биләваситә
өјрәнилмәсинә башланмаздан әввәл изап едиләчәк һәмнин мә-
сәләләр әсәрин мұәллифи һагғында вә әсәрдә тәсвир олуған
һадисләрин чәрәјан етдији тарихи шәрәнт һагғында мәлу-
матлардыр.

Мұәллимин синифдә Н. Нәримановун шәклини (мүмкүн
олдугда ири портретини) нүмајиш етдирмәси чох фәјдалдыр.
Бу, Нәримановун заһири көркәминин шакирдләрин һафиза-
синдә из бурахмасына, әдибин шәхсијәти һагғында мәлу-
матлары онларын асанлыгга јадда сахламасына көмәк едәр.

Нәримановун шәхсијәти һагғында мәлу-матлары шакирд-
ләрин тапидығы XIX әср јазычылары илә мұғайисәли вермәк
әлверншлидир. Мұәллим гејд едир ки, М. Ф. Ахундовун да-
вамчылары арасында Н. Вәзиров, Ә. һагвердијев вә башгәтә-
ры илә јанашы Н. Нәриманов да хүсуси јер тутур. Н. Нәри-
манов да һәмнин јазычылар кими халгын керидә галмасына
сәбәб олан чәһәтләри кәскин тәңгид едир. О, халгын тәрәгги
етмәси, маарифә, мэдәнијјәтә јијәләнмәси үчүн имкан даһи-
линдә бүтүн вәситәләрдән истифадә етмишир. О, бу мәгсәд-
лә конкрет ишләр көрмүш, дәрнәкләр тәшкил етмиш, китаб-
хана јаратмиш, сонралар исә азадлыг уғрунда ингилаби һәрә-
катда иштирак етмишир. Н. Нәриманов Совет һөкүмәтинин

илк көркәмли хадимләриндән бири олмушдур. О, 1920-чи ил-
дә Азәрбајҗанда Совет һөкүмәтинә башчылыг етмиш, сонра
Загафгазија федерасијасынын, даһа сонра исә Умумрусјија
Мәркәзи Ичрайијә Комитәсинин көркәмли рәһбәрләриндән би-
ри олмушдур. О, Мәркәзи Ичрайијә Комитәсинин сәдри вәзи-
фәсиндә оларкән, 1925-чи илдә Москвада вәфат етмишир.

В. И. Ленин Нәриманову јахшы таныјырды вә онун фәа-
лијјәтинә јүксәк гејмәт верирди.

Н. Нәриманов бүтүн һәјәтини халгын азадлыгы уғрунда
мүбаризәјә һәср етмиши. О, һәлә кечән әсрин ахырларында
ингилаби һәрәкатла јахындан таныш дејилди. Халгын керидә
галмасынын сәбәбинин һәр шејдән әввәл авамлыгга, надан-
лыгга көрүрдү. Белә һесаб едирди ки, халг маарифләнерсә,
чәһаләт арадан галхар, зәһмәткешләрин вәзијјәти јүшкүллә-
шәр.

1890-чы илдә Гори мұәллимләр семинаријасыни битириб,
Күрчүстанын Борчалы гәзәсындакы Гызыл һачылы кәндинә
мұәллим ишләмәјә кәлдәркән дә бу фикридә иди.

Н. Нәриманов Гызыл һачылы кәндиндә патриархал-фео-
дал һәјәтин чәтинликләри илә үз-үзә кәлир, зүлмәт аләминдән
алдыгы тәәсүратыны «Наданлыг» пјесиндә үрәк јангысы илә
тәсвир едир. Бу әсәр тәғрибән 1890-чы илдә јазылмышдыр.

Н. Нәриманов кәнд һәјәтинын фәчнәсини авамлыгга, мә-
рифәтсизликдә көрдүјүндән, маариф вә мэдәнијјәти јаймағы
гәт етмиши. О, сонралар Гызыл һачылы кәнди ичтимаијјә-
тинә көндәрдији телеграмында јазырды ки, бәшәријјәтин керн
галмыш һиссәсинә гүввәм чәтдығы гәдәр көмәк етмәк фикри,
мәндә илк дәфә һәмнин кәнддә доғмушдур.

«Наданлыг» пјеси биринчи дәфә 1893-чү илдә Бақыда һә-
вәскар артистләр тәрәфиндән тамашаја гојулмушдур. Ко-
ме-
дијанын сүжетн реал һәјәт һадисәләринә әсәсләнир. Бурада
јазычы патриархал-феодал һәјәтинын реал мәнзәрәсини јара-
дыр. Кәнддә фанатизмин, дини хурафатын вә чәһаләтин тәр-
әтдији чинајәтләри вә буиун сәбәбләрини ачыб көстәрмәјә
чалышыр. XIX әсрин ахырларында Русјианын мұтарәгги тә-
сири этичәсиндә Азәрбајҗанда һәјәтә кечирилән мэдәни-маа-
риф тәдбирләринә әһалинин етинасыз мүнәсибәти Нәриманову
дүшүндүрүрдү. О, «Наданлыг» пјесинин мұғәддимәсиндә
јазырды:

«Һәр милләтин габага кетмәсинә сәбәб мэдәнијјәтдир. Вә
мәлу-матлар ки, бизим мұсәлман милләтинин арасында мэдә-
нијјәт вә мәрифәт һаһәјәтдә аз јайылыбдыр, она көрәдир ки,

бизлэр зиндөканымызда төврбә-төвр бөлалара кирифтар вә мүбәтала олуруг, бу сәбәбдән биз мүсәлман гардашлары лазым кәлир ки, биздән артыг мәрифәтли олан гоншулары вә милләтләрә бахыб мәрифәт чәһәтинчә онларын јолу илә кедәк, хүсусилә бизим Гафгаз әһли ки, илләрлә күнләрини гулдурлуфта, адам өлдүрмәклә кеңириләр... Бу төвр рәфтар инсаны билмәррә һөрмәтдән салыб зиндөканы һәмнн вәгт пислик илә кеңир вә ахырда наданлыг ону пуч едир, — нечә ки, төварихдән көрүрүк: һансы милләт ки, елм вә мәрифәт далынча дүшүб, инди бу зәманәдә хошбәхтлик илә күн кеңирир, әмма милләт ки, елмидән вә мәрифәтдән гагач дүшүб, бу зәманәдә зәлил олубдур¹.

Н. Нәриманов елм вә мәрифәтдән узаг дүшән, беләликлә, арамлыг учундан мүсбәтләрә дүчар олан кәндиләрин һәҗәтһнн сәһнәҗә кәтирмәклә, нәҗин пис, нәҗин јахшы олдуғуну кәстәрмәк вә онларын һәҗәтһна өзүнүн јаздығы кими, «бир зәррә гәдәр һәф» вермәкдир.

Әсәрин әсас идеҗасы чәһаләтә, мөвһумата вә авамлыға гаршы мүбаризәдир. Ичтиман һәҗәтә јеничә гәдәм гоҗан Мәһәммәд аға вә Өмәр кими маарифпәрвәр зиҗалыларын феодал һәҗәтһнн муһафизәкар гаҗда гауунларына гаршы мүбаризәсә драмын конфликтини тәшкил едир.

«Наданлыг» комедиҗасынын биринчи мәчлисидә кәнч мүәллим Мәһәммәд ағанын дүшдүҗү чыхылмаз вәзиҗәт вә јохсул кәндиләрин мәктәбә мүнасибәти верилмишдир. Ики аҗдүр ки, кәнддә мүәллимиҗә башлаҗан Мәһәммәд аға дахиллә сыхынты чәкир, күнләрини гәмкин кеңирир. Чүнки бу мүддәт әрзиндә мәктәбә анчак ики нәфәр шакирд кәлмишдир. Бурада һеч кәс ушағы мәктәбә гоҗмаг истәмир, мүәллим «өзләриннә дүшмән һесаб едирләр». Кәндин ағсаггалы һачы Абдулла мүәллими деҗир: «Ај Мәһәммәд аға! Бош јерә башыны ниҗә ағрыдырсан! Бизим адам охумаға ушаг вермәз. һәр кәсин өзүнә көрә бир дәрди вар. Биринин ушағы гарамал отарыр, о бирининки гојуна кедир, бири јер әкир; ушагларыны да сәнә версинләр, бәс ишләри нечә олсун? Ондан масәвә, доғрусуну дәмәк: «Русча охуҗан дүз јолдан чыхыр» (Нәриман Нәриманов, Әсәрләри, Бақы, 1956, сәһ. 19).

Комедиҗада јени илә көһнәнин мүбаризәси биринчи мәчлисдән ајдын олуру: Мәһәммәд аға керн галмыш кәнддә маа-

риф вә мәдәниҗәти јаймағы шәрәф билир. Лакин шәрәтинн вә феодал адәт-ән'әнәләринин шикәст еддиҗи кәндиләрин е'тинәсызлығы ону бә'зән руһдан салыр. Мәһәммәд аға өз-өзүнә деҗир:

«...Наданлыг бир мәртәбәдә кор елибдир ки, намүкүндүр сөз, нәсиһәтлә буллара бир шеј гандырасан... Аһ! Чанлары чыхсын, бир адам ки, өз хеҗринн билмәҗә мәнә нә дүшүбдүр, өзүмә бу гәдәр зәһмәт вериб ганымы һараб едәм... Хеҗир... мән... сәһв етдим... Мәнә вичданым бујурур, кәрәк дүз јолдан азымыш адамы дүз јола кәтирәм. Лазымдыр ки, бир аз сәбр едәм...» (јенә орада, сәһ. 22).

Мәһәммәд аға дахиллә төрәддүд кеңирирсә дә вичданын сәсинн ешидир, халға хидмәти вәтәндашлыг борчу билир. О, кәнддә јекәнә әгидә досту Өмәрин кемәҗинә архаланыр. Онула бәрәбәр «дүз јолдан азымыш адамы» һәгһи маариф јолуна, төрәгги јолуна чыхарачағына инанырди.

Биринчи мәчлисдә јазычы тамашачыны Өмәрин дүңкә рүшү, арзу вә әмәлләри илә таныш едир. Өмәр һачы Абдулланчч бөҗүк оғлулар. О, ағыллы, маарифпәрвәр бир кәндир. Торпағы елми әсасларла бечәрмәкдә, диван ишләриндә һәмкәндиләриннә јахындан көмәк едир. Лакин кәндиләр онә һөрмәт етмир, атасы онун һәрәкәтләриндән наразыдыр. Чүн ки Өмәр кәндин көһнә адәт-ән'әнәси илә ујушмаг истәмир.

Һачы Абдулланчч аиләсиндә Өмәрин «мәшшәтә» аҗры нәзәрлә бахмасына сәбәб нәдир? Јазычы бир аиләдә боҗа-баша чатмыш ики гардашы — Өмәрлә Вәлһинн гаршылашдырыр; кәстәрир ки, елм, маариф вә мәдәниҗәт инсанн үксәлдир.

«Патрнархал гапалылыг» мүһитинин јетирмәси олан Вәлһинн һәҗәти, мәшшәтә бахышы атасынч «ганачагы» чәрчн-вәсиндән кәнара чыхмыш. Јол кәсмәҗи, кәбиняли арвад гачыр-мағы, адам өлдүрмәҗи һүнәр саҗыр. Онун төрәтдиҗи чинаҗәт-ләр аиләнн фәлакәтә салыр. Өмәр ону бу јолдан чәкинди-рмәҗә чалышыр. Өмәр савадлыдыр; онун мә'нәвиҗәтинн зәһкинләшдирән, көзләри өнүндә бөҗүк бир аләм ачан да будур!

Өмәрин фикриннә көрә бүтүн ичтиман јарамазлығларын сәбәби наданлыгдыр. Мүсәлман милләти маариф вә мәдәниҗәтә јиҗәләнмәсә, бу бөлалардан гуртара билмәз. Өмәр кәңләрчн тарбиҗәсиз вә дашүрәклин олмасынн тәкчә ата-ана тарбиҗәсиндә деҗил, «милләтә јол кәстәрән» дин халимләриндә көрүрдү. О, белә бир нәтичәҗә кәлмишди ки, «Мүсәлман милләтиннә јол кәстәрәнләр... инсана ән лазым олан гауунлары

¹ Н. Нәриманов «Наданлыг». Бадкүбә, 1894-чү ил, сәһ. 1-2.

бурахыб, чүз и ганунларла башыны товлайырлар... Миллэт исә мәдәнијәтдән узаг дүшүб јаман бир һалда булунур. Бу төвр бәдбәхтлик һәр милләтин ичиндә олудур. Амма онлар биздән тез анлайыб охумағын далынча кедибләр вә бу төвр бәллалардан хилас олублар» (јенә орада, сәһ. 53).

Әсәрин сонунда Өмәр гардашы Вәлинин күлләсиндән өләркән гатили сорушан досту Мәһәммәд ағаја дејир: «...Мәни... наданлыг... авамлыг... бимә'рифәтлик күлләләди. Бунар һамысы... Аһ... Адамы... адамы һејван едәрмиш! Аһ, наданлыг» (јенә орада, сәһ. 56).

Комедијада кәндли Гурбанәли образында авам кәндлиләрин характерик хүсусијәтләри верилмишдир. Гурбанәли оғлуну мәктәбә кәндәрмир. О, белә һесаб едир ки, охунаны «ағлыны гара апара» биләр. Һәм дә мәктәбә кетмәји «бош шеј» һесаб едир. Билер ки, кәнддә бир нечә ағанын ушағлары охундан сонра јенә кәндә гајытмыш, «доланачағлары әкин вә гојун иләдир».

Гурбанәлинин дүшүнчәсинә кәрә, һачы Абдулла Өмәри охутмағла пис күнә дүшмүшдүр. Өмәр јолуну азымышдыр: јол кәсмир, адам өлдүрмүр, дәләдузлуғ етмир, бир сөзлә, ата-баба јолундан чыхмышдыр. Гурбанәли оғлунун охумағла мә'мур, гуллуғ саһиби олачағына инанмыш. Чүнки, һачы Абдулланын оғлу бир иш тала билмәјибсә, онун бу арзусу әлчәтмәздир. Бүтүн бунар Гурбанәлидә мәктәбә е'тиһасыз мүнәсибәт јарадыр. Мәһәммәд аға мүәллимин сөһбәтләри бә'зән онда елмә, мәдәнијәтә бир марағ, мејл ојадыр. Лакин фанатизм онун шүүрүнү күтләшдирмиш, кәләчәји тәсәввүр етмәјә имкан вермир. Она кәрә дә диндар Атакишинин сөзләри, тез-тез төк сәбрин кәлмәси ону өз оғлуну схутмағ фикриндән дашындырыр.

Атакиши илә Нијазәли дунјакөрүшү е'тибары илә Гурбанәлидән гәтијјән фәргләнмирләр. Онларын һәјата мүнәсибәтләриндә, әхлағи-мә'нәви әләми арасында фәрг, демәк олар кијәдур.

Һачы Абдулла образында мүлкәдарларын типик нүмајән дәси тәсвир едилмишдир. Һачы Абдулланын аилә сәкитлији позулмушдур. Онун бејүк оғлу Өмәр исә тәһсил алыб кәндә гајытдығы күндән тәсәррүфәтлә мәшғүлдур. Һеч кәсин ишинә гарышмыш.

Һачы Абдулла кәһнә адәтләрин, тәсәввүрләрин тә'сири алытында јашајыр. Өмәрин һәјата јени мүнәсибәти она хош кәл-

мир. Һачы Абдулланын фикринчә «охумағ адамы дәли еләјир».

Әсәрдә ата вә оғул үз-үзә дајанмыш; ата һәјата кәһнә мүнәсибәти, оғул исә јени мүнәсибәти тәһсил едир. Өмәр дејир: «...Мәнимки бунарла дүз кәлмир. Мәним нәзәрим мәшшәтә ајры, онларынкы ајры». Өмәр кәнд һәјатында јенилик јаратмағ истәјир. Һачы Абдулла исә мұһәфизәкардыр. О, «чох ганлар төкән» кәдәк Тарвердинин тугулмәсына үрәкдән тәәссүфләнир, ону Сибирә сүркүндән гуртармағын мүмкүн олуб-оламасы илә марағланыр, она мадди јардым едир. Гошчу Сарван маһалында јени мәктәбин тикилмәсинә исә пул вермир. Һачы Абдулла мәктәбин ачылмәсына оғаунун пул кәндәрчәјини ешитдикдә гәзәбләнир, ону «чәһил», «пул гәдри билмәз» һесаб едир.

Һадисәләрин сонрақы инкишафында Һачы Абдулланын дәјишдијини көрүрүк. Һәбсханә шәрәити, Сибирә сүркүн горхусу Һачы Абдулланын ирадәсини сарытмыш, Өмәрин дүзкүн јолда олдуғуну е'тираф етмәјә мөчбур етмишдир: Һәбсханәдан гајытдығдан сонра јанына кәлмини кәндләләрә дејир: «Аллаһ Өмәрин ишинә варсын, әризәјән, шаһидликкән бизи бир төвр гуртарды» (јенә орада, сәһ. 55).

Һачы Абдулланын мә'нәви әләминдә баш верән дәјишлик кәһнә тәсәввүрләр, вәһши адәтин мәғлубијәти кими тә'сир бағышлајыр.

Мүәллиф кәстәряр ки, наданлығ әләминдә һачы абдуллалар нә гәдәр авам вә мұһәфизәкар олсалар да бир күн һәги гәти дәрк едәчәкләр.

Әсәрдә гаҗағлығын тәсвири Н. Нәримановун өз дөврүнүн һадисәләрини доғру-дузкүн әкс етдирмәси илә бағлыдыр. Лакин јазычы күтләви характер алмыш бу ичтимаи бәланый әсил сәбәбләрини кәрә билмәдијиндән ону наданлығла әләгәләндирмишдир.

Доғурдур, авамлығ үзүндән јол кәсән, адам елдүрән, кә библи арвад гачыран, бир-биринә дүшмән кәсилән адамлар доғма јурд-јувасындан дидәркин дүшүрдүләр. Лакин күтләви һал алмыш гаҗағлығ о дөврүн ичтимаи-тарихи шәрәитиндән доғурду; чаризмин вә јерли феодалларын амансыз истемары, тәзјиги илә бағлы олан бир бәла иди.

«Наданлығ» пјесиндә тәңгид объектләриндән бири дә руһаниләр, дин хәдимләридир. Һәлә әсәрин експозициясында вә икинчи пәрдәсиндә кәндлиләрин өкәјә кәбини кәсимиш

нишанлы гызлары гачырдыб икинчи дэфэ кэбин кэсдирмэлэриндэн сөһбэт кедир. Мә'лум олур ки, дин хадимләри кәндиләри вәһши адәтдән — өзкәсини кәбили арвадыны гачырмагдан чәкиндирик мә'вазинә онлардан пул, рүшвәт алыб икинчи дэфэ кэбин кәсир, бу һадисини јени фәләкәтләрә сәбәб олачагы һаггында гәтијјән нараһат олмулар.

Молла Гасым бу дин хадимләриндә биридир. Авам гәднләри Молла Гасымн адәтдәгы епизодик сәһнәнн мүәлиф чох инандырычы, реал верә билимшидр. Јазычы бу епизодла бир тәрәфдән Јетәрни авамлығына, садәләвһлүјүнә, фанатклијинә тәәссүф едир, ачыјырса, о бири тәрәфдән һижләкәр, пулакир Молла Гасымн алчаг һәрәкәтләринә нифрәт бәсләјир.

Јазычы Јетәр вә Күлләри образларында Азәрбајчан гәднләриннн һәјәт тәрзини, дүнјакөрүшүнү, арзу вә истәјини вермишидр. Әсәрдә сурәтләрин характерни бүтүнлүклә ачылмаса да, драматург кәндли гәднләриннн сыхынтылы, јекнәсәт һәјәтинә бачарыгла верә билимшидр.

Көрүндүјү кими Н. Нәриманов сәһмәткеш сүлләләри мадди вә мә'нәви сыхынты ичәрининдә, әсәрәтдә кәхлајан феодализм чәмијјәтинин гәјдә-ғануналарына, әтәләтә, һәр чүр керилик тәзәһүрләринә гаршы кәскин мүбаризәјә галхыр, онлары чәһаләтин вә дини мөһүматын амансыз кирдабындан гуртармага чәһд едирди.

«Наданлыг» комедијасынын бәдни хүсусијјәтләри һаггында әдәбијјәтшүнаслыгымызда сөйләнилән фикирләри мүәллимин билимәсә лазымдыр. Бу, бир сыра һалларда синифдә кәзләнилмәдән ортаја чыхан суаллара гәнаәтбәхш чәваб вермәк үчүн тәминат јарадыр вә мүәллимин әсәрин бәдни хүсусијјәтләри һаггында тутарлы изаһатлар вермәсинә көмәк едир.

Бу чәһәтдән көркәмли әдәбијјәтшүнас Фиридунбәј Көчәрлинин «Наданлыг» пјеси һаггында фикирләри марәтлыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Ф. Көчәрли Н. Нәримановун әдәби јарадычылығынын илк тәдигатчысы олмушдур. О, Азәрбајчан әдәбијјәти тарихиндә Н. Нәримановун мөвгәјини дүзкүн мүәјјәнләшдирмишидр. Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовдан сонра јашајыб јарадан јазычылар арасында Н. Нәримановун ролуну гәјд едирди. Бунуна бирликдә Ф. Көчәрли «Азәрбајчан комедијалары» вә «Азәрбајчан әдәбијјәти тарихи материаллары» әсәрләриндә М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчан әдәбијјәтиндә јаранан бошлугу долдурачаг бир «гијмәтли бәдни

әсәр» мејдана чыхмадығыны сөјләјирди. Начәф бәј Вәзировун «Далдан атылан даш топуга дәјәр», һашым бәј Вәзировун «Евләнмәк су ичмәк дејил», В. Мәдәтовун «Тамәккарлыг дүшмән гәзаныр» вә Н. Нәримановун «Наданлыг» комедијаларына ишарә едәрәк јазырди: «Јалныз инди, јәни Ахундовун комедијаларынын мејдана чыхдығы вахтдан отуз ил кечәндән сонра, мәдәни мүсәлманларын чидди әсәрләрә, хүсусилә, драматик әсәрләрә бир гәдәр мејл вә һәвәс көстәрдикләри нәзәрә чарпыр»¹.

«Наданлыг» әсәринн бәдни јарадычылыг тәләбләринә нә дәрәчәдә чәваб вериб-вермәмәсини, онун бәдни-тарихи әһәмијјәтини әсәрин «Һәјәт јолу», ичтимәи-мәдәни һәјәтдә онун дөгүрдугу әкс-сәдә ајдын көстәрир. Пјес јазылдыгдан сонра тез бир заманда ичтимәијјәтин диггәтинн чәлб етмишидр. Нәһкиң Азәрбајчан ичтимәијјәти, һабәлә гошну халгларын да гәбагчыл адамлары «Наданлыг» пјесинин әһәмијјәтинн баша дүшүб она лазымынча гијмәт вермишләр.

Һалә 1894-чү илдә көркәмли ермәни тарихчиси вә јазычысы Вартанес Папазјан «Мүрч» (чәкич) адлы ермәни журналынын охучуларыны Азәрбајчан әдәбијјәти илә таныш едәркән, Нәримановун ичтимәи вә әдәби фәалијјәтинә хүсуси диггәт јетирмиш, «Наданлыг» комедијасы һаггында әтрафли мә'лумат вермишидр. О јазмышдыр:

«1894-чү илдә литографијадә дәрч олуан «Наданлыг» пјесини Н. Нәримановун илк диггәтәләјиг әсәри һесаб етмәк олар. Драм биринчи дэфә 1893-чү илдә Бакида (һалә дәрч олунамашы) тамашаја гојулмуш вә бөјүк мүвәфәғијјәт гәзәмишдыр. Онун мәзмуну марәтлыдыр...» («Мүрч» журналы, 1896, № 6. сәһ. 775). Бағчасарајда чыхан «Тәрчүман» гәзетинн «Јенә хејрхәһ бир рәј» сәрләвһәли мәғаләсиндән мә'лум олур ки, «Руссаја јизин» гәзети «Наданлыг» пјесинин јығчам мәзмуну илә «Ғәспи» гәзети сәһифәләриндән таныш олмуш, әсәрин ичтимәи әһәмијјәтинә јүксәк гијмәт вермишидр².

«Руссаја јизин» гәзети өз охучуларына фәрһлә хәбәр верирди ки, рус мүсәлманлары арасында мөвчуд олан мүасир һәрәкәти ашкара чыхаран «Наданлыг» пјеси мәзмуну е'тибары илә чох әһәмијјәтлидр. Бу сәһкидә драмын рус дилиндә дә јазылмасы пис олмазды.

Азәрбајчанда махрифилик һәрәкәтинн күчләндији бир шәрәитдә «Наданлыг» драмы ичтимәи һадисәләри вә «Һәја-

¹ «Новоје обозреније» гәзети, 1895, № 3924

² «Тәрчүман» гәзети, 1894, 24 апрел, № 16

тып дибиндә» яшаган зәһмәткеш кәндлинин мәшәтнини бәдиә ләһһәләрдә әкс етдирирди. Она көрә дә бу әсәрин тамашасы кеңиш күтлеләрин севинчинә сәбәб олмушду. «Каспи» гәзети Бақыда театр һәвәскарларынын тамашаја гојдугу «Наданлыг»ын мүсәлман чамааты тәрәфиндән бөјүк рәбәтлә гаршыланмасыны «гејри-ади һадисә» адландырырды. Јазырды ки, бу әләмәтдар дәлил мүсәлманларын әсрлик гәфләтдән ајылдыгларыны вә зәһни чәһәтдән мараг әләмәтләрини көсгәрир¹.

«Каспи» гәзети «Наданлыг» пјесинин мараглы фабуласыны вә мүсәлман мәшәтнинин мәңфи чәһәтләрини тәңгид етмәсини хүсусилә гејд едирди. Бу әсәрин «һәлә чох мәһдуд дун-јакөрүшлү» диндарларын ағлына тә'сир едәчәјинә үмид бәсләјирди (јенә орада).

«Һәмийјәт» труппасынын мүсәлман актјорлары 1906-чы илдин нојабр ајында «Наданлыг» драмыны тамашаја гојмушлар. С. С. Ахундов бу барәдә «Бақы» гәзетиндә дәрч етдириди. Јәрдә әсәрин әсас идејасыны охучулара чатдырмаға чалышмышдыр. С. С. Ахундов јазырды ки, пјес мараглы, һәјатидир. Сәһнәдә ики чәрәјанын — јени, ишығыл зәиф шүасы илә гаранлыг кәнд һәјатына нүфуз едән вә көһнә, мүһафизәкар, бу ишыгдан горхан, онуи һакимийјәти әлә алмасына зидд олан чәрәјанларын мүбаризәсинин мәнзәрәси инкишаф едир. («Бақы» гәзетинә әләвә, 1906, 19 нојабр, № 2487). «Наданлыг» комедијасынын јазылмасындан 70 илдән артыг бир дөвр кеңири. Бу мүддәт әрзиндә һәмийн әсәр вахташыры да олса ичтимийјәтин диггәтини чәлб етмиш. охучулара, тамашачылара мүтәрәгги идејалар ашыламышдыр. Һәмийн әсәри бу күн дә мәктәбдә өјрәдәркән орада тәсвир едилән һадисәләрин тимсалында, бу һадисәләри изаһ етмәк, гиймәтләндирмәк јолу илә шакирдләрә мүсбәт кејфијәтләр ашыламаг мүмкүндүр. Ичтимә һәјата јеничә көз ачан кәңч нәслдә елмә, мәдәниј-јәтә һәвәс ојатмаг, онларда мәдәни давраныш гајдалары тәрбијә етмәк үчүн «Наданлыг» пјесиндә кифајәт гәдәр матери ал вардыр.

Әли МИРЗӘЈЕВ,
Кәлбәчәр рәјонундакы Башлыбәл
орта мәктәбинин әдәбијјат
мүәллим.

ИНША ЈАЗЫЈА ҺАЗЫРЛЫГ, ОНУН АПАРЫЛМАСЫ, ЈОХЛАНЫЛМАСЫ ВӘ СӘВБЛӘРИН ДҮЗӘЛДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Инша јазы шакирдләрә билији дүзкүн ифадә етмәји, рәван јазылы нитгә јијәләнмәји, грамматик гајда-тануилары јерли-јериндә тәтбиг едә билмәји өјрәдир. Шакирд инша ја заркән, башга јазыларә нисбәтән даһа дәрин мүһакимә јүрүтмәли, алдыгы биликләри даһа кеңиш нумажини етдирилди. Бу јазы шакирдләрдә мәдәни нитг вәрдишләрини мөһкәмләндирди, мүстәгил јарадычылыг габилијјәтинин инкишаф етдирир. Орта мәктәбдә инша јазынын әсас мәгсәди вә вәзифәси, шакирдләрдә јазылы нитг вәрдишләри јаратмаг, онларда мүстәгил јарадычылыг бачарыгы тәрбијә етмәк вә мүәјјән мөвзу әтрафында чәтинлик чәкмәдән өз фикирләрини ифадә едә билмәк габилијјәтини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

Инша јазыја һазырлыг вә онун апарылмасы. Һәр бияшиин мүвәфғәгийјәтли нәтичәси она печә һазырлашмагдан чох асылдыр. Јахшы һазырлыг мүвәфғәгийјәтин рәһиндир. Иш әввәлдән јахшы тәшкил едилдикдә, мүвәфғәгийјәтив шәртләри вахтында һәртәрәфли һазырландыгда көзләнилән нәтичәјә даһа там наил олмаг мүмкүндүр. Инша јазынын јахшы кеңмәси вә шакирдләрин мүвәфғәг ола билмәси дә јазыја вахтында вә јахшы һазырлашмагдан асылдыр. Инша јазынын әһәмийјәтинин вә мәсулијјәтинин дәриндән башга дүшән мүәллим она вахтында һазырлашыр, шакирдләри дә јахшы һазырлајыр вә нәтичәдә мүвәфғәг олур. Инша јазынын нәтичәси мүәллимин ишинин кејфијјәтинин көстәрир. Одур ки, мүәллим шакирдләри һазырламагла бәрәбәр, өзү дә јазыја чидди һазырлашмалыдыр.

Инша јазыја һазырлыгы нәдән башламалыдыр? Һазырлыг ишинә ән әввәл мөвзунун мүәјјәнләширилмәсиндән вә онуи јахшы өјрәнилмәсиндән башламаг лазымдыр. Чүнки

¹ «Каспи» гәзети. 1895. 17 јанвар, № 13

шакирдләр мөвзуну өйрәнмәсәләр, онун һаггында јаза билмәләр. Она көрә дә мөәллим кечдиңи мөвзуну даһа дәриндөн баша салмалы, шакирдләрин мөвзуну јахшы өйрәнмәләринә наил олмадыдыр.

Иншаја һазырлығын икинчи мәрһөләси мөвзунун планынын тутулмасыдыр. Инша јазы план әсасында апарылыр. Мөвзу јахшы мәниәмәниддикдән сонра она ардычыл, мәзмунлу вә әһатәли план тутулмалы вә бу план әсасында да јазы ишә апарылмалыдыр. Планын әһәмийәти ондан ибарәтдир ки, план шакирдләрә естигамәт верир, онлары дағыныг фикир сөйләмәкдән узаглашдырыр, фикрин рабитәли верилмәсинә көмәк едир, ардычыллығы тәмин едир вә јазынын биткилижинә сәбәб олур. Мөвзуну јахшы билдикдә вә планы кеҗиҗәтәли тутудга шакирдин јазыда мөвәффәг оламагына архајын олмаг мүмкүндүр. IX—XI синифләрдә инша јазы апараркән бизим мәктәбимиздә чәтинлик ән чоһ IX синифдә олур. Чүнки IX синифдә инша јазы әсас јазы нөвүнә чеврилир. Дикәр әмәли јазылары нәзәрә алмасаг, IX синифдән башлајараг јалныз инша јазы апарылыр вә јазынын чәтинлиги кетдикчә артыр. Бурада мөвзулар мүрәккәбләшир, јазылара тәләбкардыг даһа да чоһалдыр.

Мән IX—X синифләрдә дәрс дејирәм. IX синифдә инша јазы апарыркән, гаршыма бөјүк чәтинликләр чыхыр. Бу чәтинликләрин әсасы ашагы синифләрдә инша јазынын аз апарылмасындан вә јазы гајдаларынын јахшы өйрәнилмәсиндән ирәли кәлир. Бизим мәктәбимизә 3—4 сәккизиллик мәктәбдән шакирд кәлир. Онларла илк танышыг көстәрир ки, бәзи мәктәбләрдә шакирдләрә инша јаздырылмыр, бәзон шакирдләр һәтта, инша јазынын нә олдуғуну да билмирләр. Әз фонниңә мәсулијјәтсиз јанашан вә көздән пәрдә асан белә мөәллимләрин нөгсанлары үзүндөн шакирдләр билксиз галыр, IX синифдә дәрс дејән әдәбијјат мөәллимләри дә икигәт зәһмәт чәкмәли олурлар. Мән мәктәбимизә кәлән шакирдләри илк дәрсләрдә јохлајыр вә онларын һансы сәһәдә ахсадыгларыны өйрәнирәм. Илк дәрсләримдән башлајараг, һәмнин шакирдләрлә чидди мәшғул олурам. Онларын да габагчыл шакирдләр сәвијјәсинә чатмаларына чалышырам.

Мәктәбимизин IX синфинә кәлән шакирдләрин јазы габилијјәтини јохламаг үчүн бир дәфә синифдә имла јаздырдым. Шакирдләрин әксәријјәти гејри-мөвәффәг гижмәт алды. Бу јазыдакы сәһвләр вә сонралар апарылан инша јазылардакы нөгсанлар шакирдләрин кәсир мөһәтләрини мејда-

на чыхарды. Мән фәрди јанашмаг, ев танышыглары вермәк дәрсдән сонра мәшғул олмаг вә с. јоллардан истифадә едәрәк, шакирдләрин јазы бачарығыны инкишаф етдирмәжә чалышдым. Һәтта бәзи шакирдләрин хәтләрини јахшылашдырмаг үчүн һүснхәт дәфтерләриндән истифадә етдим. Һәмнин шакирдләр X—XI синифләрдә IX синифдә олдугларындан әсаслы сурәтдә фәргләндиләр. Онлар XI синфи дә мөвәффәгијјәтлә битирдиләр. Бу кичик мисал көстәрир ки, инша јазыда шакирдләрин мөвәффәг олмасы мөәллимни ишә сәј көстәрмәсиндән асылдыр.

Мән шакирдләри иншаја һазырлајаркән, јухарыда гејд етдјим кими, әввәлчә мөвзунун јахшы өйрәнилмәсиндән башлајарам. Чалышырам ки, дәрси өйрәнмәниш бир нәфәр дә галмасын. Тәсәдүфән, белә шакирд оларса, кәлән дәрсә гәдәр ондан кечмиш мөвзуну өйрәнмәји тәләб едирәм вә һәмни дәрси сәлдан сорушурам. Шакирдләрин мөвзуну јахшы өйрәндикләрини јәгин етдикдән сонра IX синифдә илк вахтаг бир дәрс саатыны јазыја һазырлыга сорф едирәм. Бу дәрсдә мөвзуја илд бир нечә суал верирәм вә планын тутулмасы јолларыны өйрәдирәм. Мән шакирдләрә баша салырам ки, әввәлчә мөвзу һаггында кичик бир кириш вермәк лазымдыр. Бурада јазычы вә әсәр һаггында гысача мәләумат вериләр. Киришдән сонра мөвзунун әсас мәзмунуну әһатә едән вә фикрин долғун верилмәсини тәмин едән дикәр дәлилләр јазылыр. Бу маддәләр дүшүнүлмүш, әһатәли, ардычыл, ајдык вә јыгчам олмалыдыр. Планын маддәләри үзрә мөвзуну јазыб, фикри изаһ етдикдән сонра нәтичә верилмәлидир. Планын сон (нәтичә) маддәсини изаһ едәркән әсәрин бу күнкү әһәмийәтиндән, тәрбијәви ролундан вә мүәсирлик руһундан данышмаг лазымдыр.

Шакирдләр мүхтәлиф мөвзулар үзрә план тәртиб етмәји бу гајда илә өйрәнирләр. Һәр јазыда мејдана чыхан нөгсанлары о бири јазыја гәдәр арадан галдырмага чалышырам. Одур ки, шакирдләр јазыдан-јазыја даһа чоһ мөвәффәг олурлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мөвзуну јахшы өйрәнә билән, лакин јахшы план тәртиб едә билмәјән шакирдләр дә олур. Бир дәфә IX синифдә јазылары јохлајаркән мәләум олду ки, бир шакирд мөвзуну јахшы әһатә едә билмиш, планы да јахшы тутмушду. Лакин фикрини план үзрә дејил, плана ријәт етмәдән изаһ етмишдир. Башга бир шакирд ишә мөвзуну јахшы изаһ етмиш, планы ишә сәһни вә гарышыг тәртиб ет-

мяшдир. «Низаминин «Сирләр хәзинәси» әсәриндә зүлмкарлығын тәнгиди» мөвзусунда апарылмыш иншада һәмий шакирд белә бир план тәртиб етмишди:

1. Кириш.
2. Нуширәваның харабалыгы.
3. Залым падашаһ кишини өлдүрүр.
4. Гарының Султан Сәнчәри атдан йыхмасы.
5. Нәтичә.

Жазыдан әввәл «Сирләр хәзинәси»ни синифдә кечмиш вә евдә охутмушдум. Шакирд мөвзуну билирди. Жазысы да пис дежилди. Планы исә көрүндүү киими, гарышыг иди. Мән онуна вә план тәртиб етмәкдә чәтинлик чәкән башга шакирдләрлә әләвә мәшгүл олдум вә нөгсанларын дүзәлдилмәсинә наил олдум.

Демәк, һәр бир жазыҗа чидди һазырлашмалы, иншаның әһәмийәттин шакирдләрә баша салмалы, шакирдләрдә иншаҗа һәвәс вә мәс'улијәт һисси ашыламалыдыр. Тәләбкарлыгы вә сә'ий зәифләтмәмәлидир.

Бә'зи мұәллимләр тәләб едирләр ки, иншаның мөвзусуну әввәлчәдән шакирдләрә билдирмәк олмас. Дејирләр ки, мұәј-јән бәһе кечилдикдән сонра шакирдләрә хәбәр вермәдән, лөвһәјә үч мөвзу јазмаг вә шакирдләрин мұстәғил сурәтдә истәдикләри мөвзуну сечмәләринә имкан вермәк лазымдыр. Мән бу тәләбин әлејһинәјәм. Әкәр мөвзу шакирдләрә билдирилмәсә, онда шакирдләр мөвзуја јахшы һазыр олмазлар. Мөвзуја һазыр олсалар белә ону планлашдырмагдә чәтинлик чәкәрләр вә верилмиш вахт ичәрисиндә мөвзуну әһәтә едә билмәзләр. Бир дә журналда жазы мөвзусунун јазылмасы чәтинләшәр. Мұәллим 3 мөвзудан журналга һансыны јазачағында чәтинлик чәкәр. Бу тәләб јалһыз имтаһан үчүн доғрудыр. Шакирдләрин инша јазачағлары мөвзуну әввәлчәдән билмәләри онлара көмәк едир вә жазының кејфијәтли олмасына сәбәб олур. Гој шакирдләр мөвзуну әввәлдән билсинләр, она аид материаллар топласынлар, план тәртиб етсинләр вә мөвзуја там һазыр олсунлар. Белә олдугда шакирдләр вә мұәллимләр һеч бир шеј итирмирләр. Әксинә, мөвзу даһа јахшы өјрәнилләр вә јахшы да жазылар.

Бә'зиләри дә дејирләр ки, иншаның мөвзусуну шакирдләрә билдирмәк вә жазы заманы оңларын китабдан истифада етмәләринә имкан вермәк лазымдыр. Бу тәләб дә доғру дејилдир. Жазы заманы шакирдләрин китаба бахмалары интизамын позудмасына вә көчүрмәјә сәбәб олар. Хүсусилә ири

һәмчи әсәрләрә аид жазыда чыхылмаз вәзијәт јаранар. Одур ки, жазы заманы китабдан истифада етмәјә јол вермәк олмас. Олса-олса, ше'рләрдән, бә'зи ситатлардан истифада етмәк лазым кәлдикдә, шакирдләрә ичәзә вермәк олар ки, һәмий ше'рдән вә ситатлардан мәгсәдауғунуну евдә айрыча вәрәгә јазсынлар вә жазы заманы ондан истифада етсинләр. Бурада да чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр даһа чох лазым олан мисаллары сечсинлар. Габага чыхан һәр ше'рдән дејил, мәһз ән чох лазым оланлардан мисал кәтирип, өз фикрләрини тәсдиг етсинләр.

Инша јаздыраркән чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр фикрләрини өз сөзләри илә версинләр, китаб чүмәләриндән ејни илә истифада етмәкдән узаглашсынлар. Башга шакирдән көчүрмәјә дә имкан верилмәмәлидир. Шакирдләрин мұсәғил јазмаларына наил олмаг лазымдыр. Булуң үчүн әввәлки һазырлыг ишләрини јахшы тәшкил етмәклә бәрәбәр, жазы заманы нәзарәти дә зәифләтмәмәлидир.

Иншаның јохланылмасы вә гүмәтләндирилмәси. Инша жазының јохланылмасы чох мүһүм иш олуп, мұәллимадә хүсуси сә'ј вә сәбр тәләб едир. Јохлама заманы шакирдләрин жазыларына объектнә, һәссәс вә тәләбкарлыгга јанашылмалыдыр. Мұәллим жазылары диггәтлә јохламалы, тәләсмәмәлидир. Ән кичик бир сәһвин нәзәрдән гачырылмасы гүмәтнә доғрулуғуна хәләл кәтирмәкдән башга, мұәллимин дә нүфузунун ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Шакирдләр мұәллимин сәһвләри дүзкүн мұәјјәнләшдирә билмәдијини көрдүкдә онларда мұәллимә гаршы инамсызлыг әмәлә кәләр вә мұәллимин нүфузу ашағы дүшәр. Она көрә дә мұәллим жазыны чох диггәтлә јохламалы вә бүтүн сәһвләри гејд етмәлидир. Жазының дәгиг јохланылмасының әһәмийәти бир дә орасындадыр ки, бу заман мұәллим шакирдләрин ән кичик сәһвләрини дә өјрәнир вә онун арадан галдырылмасы үчүн јоллар дүшүнүр. Мұәллим жазылары јохлајаркән мүһүм синиф вә айры-айры шакирдләр үчүн характерик олан сәһвләри мұәјјәнләшдирир вә кәләчәк ишдәри үчүн нәтичәләр чыхарыр. Әкәр жазыҗа һазырлыг жазының мұвәфғәгјәти үчүн шарт дирсә, сәһвләрин дүзкүн мұәјјәнләшдирилмәси вә онун арадан галдырылмасы сонракы жазылары мұвәфғәгјәтинин гәмин едир. Чүнки бир жазыда мејдана чыхан сәһвләр о бири жазыларга чәдәр дүзәлдилләр, сонракы жазыларда һәмий сәһвләр демәк олар ки, тәкрар олунмур, беләликлә дә жазылар кетдикчә јахшылашыр, сәһвләр арадан галһыр. Мұәллим

язылары жохлааркөн синфин билијинин һәмми вә шакирдләрин јазы бачарыгы онун көзләри гаршысындан кечир. Бүгүн синфин нөгсан вә мүвәффәг чәһәтләри мүәллим үчүн ајдын олур. Јазынын нәтичәси мүәллимин ишинин кејфијјәтин кәстәри. Мүәллим нәдә мүвәффәг, нәдә исә гејрәт-мүвәффәг олдуғуну јазыны жохлааркөн мүәјјән едир. Бүтүн синифлә вә ајры-ајры шакирдлә нә кими иш апармаг лазым олдуғуну мүәјјәнләшдирә биләр.

Сәһвләрин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси илә бәрабәр, гијмәт нормаларына да чидди әмәл едилмәлидир. Һәр бир јазыја нормаја ујғун адаләтли гијмәт верилмәлидир. Гијмәтин дәрәчәси шакирдә психи чәһәтдән чох чидди тәјсир едир. Шакирд өз мүвәффәгијјәтини гијмәтлә әлчүб, онунла мүәјјәнләшдирир, она көрә дә гијмәти дүзкүн вә объектив вермәк лазымдыр.

Мән јохлама заманы белә һаллара да раст кәлмишәм ки, мүәллим јазыны јохламаг әвәзинә, бүтүн сәһифәләрдә јазынын үстүндән чарпаз хәтт чакир вә јазыја «1» гијмәт верир. Белә јохламаны мән дүзкүн һесаб етмирәм. Јазы «1»ә лајиг олса да ону ахыра гәдәр јохламаг, бүтүн сәһвләри ашкара чыхармаг лазымдыр. Шакирдлә өз сәһвләрини кәстәрмәли, онлары баша салмалы вә сәһвләрин дүзәлдилмәсинә һанл олмалыдыр.

Јазы ишләри ғырмызы мүрәккәблә јохланылмалы, һәр бир јазы үчүн ғысача рәј јазылмалыдыр. Рәј шакирдин нөгсаныны, мүвәффәгијјәтини кәстәрмәли вә она истигамәт вермәлидир.

Јохламаларда мүәјјән шәрти ишарәләрдән истифадә етмәк лазымдыр. Бу ишарәләр мүәјјән сәһвләри билдирмәклә шакирдләри мүстәгил фикирләшмәјә сөвг едир. Ишарәләр үзрә шакирдлә өз сәһвләрини ахтарыб тапыр вә ону дүзәлдириләр.

Сәһвләрин группашдырылмасы вә онларын дүзәлдилмәси үзәриндә апарылан ишләр. Сәһвләрин дүзәлдилмәси ишинә онларын группашдырылмасындан башламаг лазымдыр. Мүәллим јазыны жохлааркөн үмуми синиф үчүн характерик олан сәһвләрлә тәк-тәк шакирдләрдә раст кәлдији сәһвләри мүәјјәнләшдирилмәлидир. Бу заман техники вә тәсадүфи сәһвләр характерик сәһвләрдән ајрылмалыдыр. Техники вә тәсадүфи сәһвләрин дүзәлдилмәси үзәриндә чидди чалышмаг лазым кәлмир. Бу сәһвләри арадан галдырмаг үчүн шакирдләрә јазы заманы диггәтли олмагы тапшырмаг кифәјәтдир.

Характерик сәһвләрә кәлдикидә исә бурада чохла әмәк сөвг етмәк лазымдыр. Мүәллим јазылары жохлааркөн үмуми синиф ајры-ајры шакирдләрә аид олан сәһвләри мүәјјәнләшдириләр вә буларын нәдән ирәли кәлдијини ајдынлашдырыр, онларын арадан галдырылмасы јолларыны мүәјјәнләшдириләр. Она көрә дә сәһвләрин дүзәлдилмәсинә онларын группашдырылмасындан башламаг фәјдалыдыр. Белә олдуғда сәһвнин характери вә онун нәдән ирәли кәлдији ајдынлаштыр вә дүзәлдилмәси јоллары тез тапылар.

Ишләдијим мүддәтдә јазы ишләриндә ашағыдакы сәһвләрә даһа чох раст кәлмишәм:

1. Мөвзуну јахшы билмәмәкдән ирәли кәлән сәһвләр.
2. Плана јахшы тәртиб едә билмәмәкдән ирәли кәлән сәһвләр.
3. Фикри дүзкүн ифадә едә билмәмәкдән ирәли кәлән сәһвләр.
4. Мүәјјән грамматик гајдалары вә дурғу ишарәләринин јерини јахшы билмәмәкдән ирәли кәлән сәһвләр.
5. Јерли шивәчиликдән, ләһчәчиликдән ирәли кәлән сәһвләр.

Бундан башга, сөзләри дүзкүн јаза билмәмәкдән, диггәтсизликдән, тәләсмәкдән, сәлигәсизликдән вә с. сәһбәләрдән ирәли кәлән икинчи дәрәчәли сәһвләрә дә раст кәлмишәм. Бу сәһвләрин һәр икиси бәзән бүтүн синифа, бәзән дә тәк-тәк шакирдләрә аид олмушдур.

Јазыдакы сәһвләри мүәјјәнләшдирилдикдән вә онлары группашдырдыгдан сонра онларын дүзәлдилмәси ишинә башламаг лазымдыр. Јахшы олар ки, мүәллим ајрыча бир дәфтәрдә үмуми вә хусуси нөгсанлары гејд етсин, онлары синифдә музакирә етсин вә дүзәлдилмәсинә һанл олсун. Һәр јохламада иш белә тәшкил едилдикдә һәр бир шакирдин нәдә сәһв етдији мүәллим үчүн ајдын олур.

Мән сәһвләри группашдырдыгдан вә онлары хусуси дәфтәрдә гејд етдикдән сонра онларын дүзәлдилмәси ишинә башлајырам. Ән чоһу ики ишја јазыдан сонра сәһвләрин тәһлилнә бир саат вахт ајырырам. Илин әввәлиндән һәр синифдә шакирдләрдән јазы дәфтәрләри илә бәрабәр ајрыча јазы тәһлили дәфтәрләри дә топлајырам. Бу дәфтәрләрдән јалшы сәһвләрин музакираси заманы истифадә едилир. Музакирә заманы әввәлчә үмуми синиф аид олан сәһвләр үзәриндә ишләјирик. Сәһвләр синфин иштиракы илә тәһлил олунур. Шакирдләр сәһвләрин нәдән ибарәт олдуғуну билдикдән сонра

онларын дүзкүн формасын ајдынлашдырыр. Бүтүн синиф бурахыммиш сәһви шуурлу сүрәтдә дүзәлтдикдән сонра, јазы тәһлили дәфтәриндә һәмин сәһвин дүзәлдилмиш формасын јазыр. Сонра исә һәр бир шакирд өз јазысында гејд едилмиш сәһвләри ахтарыр вә онларын дүзкүн формасын өзү тапыр. Мән јазыны тәһһиһ едәркән сәһвләри өзүм дүзәлтмирам. Сәһвләри шәрти ишарәләрлә кәстәрирам, онларын тапылмасын исә шакирдләрин өһдәсинә бурахырам. Шакирдләр дә ишарәләр үзрә дүшүнчәли сүрәтдә өз сәһвләрини тапа билрләр. Сәһвләр тапылдыгча шакирдләр јазынын үстүндә онлары дүзәлдир вә дүзкүнүнү јазы тәһһлили дәфтәрләринә көчүрүрләр. Бу үсул сәһвләрин тез дүзәлдилмәсинә вә тәкрат олунмасына сәбәб олвр.

Мөвзуну билмәмәкдән вә фикри гарышыг ифадә етмәкдән ирәли кәлән сәһвләри дүзәлтмәк үчүн мөвзуну јахшы өјрәтмәјә наил олмаг, бүтүн дәрсләрдә шакирдләрин сәлис иттилә данышмаларына, фикрин ајдын вә ардычыл ифадә едилмәсинә чалышмаг лазымдыр.

Грамматик гајдалары вә дуру ишарәләринин јерини јахшы билмәмәкдән вә ләһчәчиликдән ирәли кәлән сәһвләр дә дәрс дедијим синифләрдә тез-тез мүшаһидә олунур. Бу сәһвләри дүзәлтмәк үчүн «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабындан истифадә едирәм.

Мән бурада ән чоһ өз тәчрүбәмдән бәһс етдим. Педагожи фәалијјәт јарадычылыг иши тәләб едир. һәр бир мүәллим лазым кәлән бүтүн фајдалы јоллардан истифадә едиб, нөгсанлары арадан галдырмага чалышмалыдыр.

Әләкбәр МӘММӘДОВ,
Учар рајонундаки Сејидләр кәнд
сәккизилик мәктәбин директоры.

ШАКИРДЛӘРИН ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘСИНДӘ ӘДӘБИЈАТ ДӘРНӘЈИ МӘШГӘЛӘЛӘРИНИН РОЛУ

Мәктәбимиздә тәшкил едилмиш әдәбијат дәрнәји, һәр шәјдән әввәл, шакирдләрин «емосионал савадсызлыгыны» арадан галдырмаг вәзифәсинә хидмәт едир. «Емосионал савадсызлыг» мәфһумуну илк дәфә пролетар јазычысы А. М. Горки әдәбијат вә инчәсәнәт әсәрләринә биканә олан, тәсәррүфат вә бәдни һәјәчан етибары илә лагејд јанашан адамлар һаггында сөјләмишдир. «Емосионал савадсызлыг»ын ләғв едилмәси, маһијјәт етибары илә дәрнә һиссләр вә нәчиб фикирләр ојадан сәнәт әсәрләринин севмәк, охумаг, онларын зәвг алмаг бачарыгыны инкишаф етдирмәк, бәдни әдәбијатын мәна вә ифадә көзәлликләрини даһа долгун формада баша дүшмәкдән ибарәтдир.

Ишләдијим (Учар рајонундаки Сејидләр кәнд сәккизилик мәктәбиндә) мәктәбдә шакирдләрин мәнз бу руһда тәрбијә олунмасына хүсуси фикир веририк. Мәктәбин әдәбијат дәрнәјиндә 38 нәфәр шакирд вардыр. һәмин дәрнәкдә мәктәбдиләрин естетик тәрбијәси ишиндә бир сыра тәдбирләрдән кеһниш истифадә едилр. Мәсәлән, естетик тәрбијәнин ајры-ајры мәсәләләринә даир сөһбәтләр, мәрузә вә мүһазирәләр, диспутлар вә бәдни әсәрләрин мүзакирәси, бәдни гираәт кими тәдбирләр дәрнәк хәтти илә вахтлы-вахтында тәшкил едилр вә буларын јахшы кечирилмәси үчүн габагчадан мүвафиг һазырлыг иши көрүлүр. Мисал үчүн бәдни әсәрләрин мүзакирәсини кечирмәк мәгсәди илә бу вә ја дикәр әсәр әввәлдән сечилр, мәрузәчи мүәјјәнләшдирилр, әсәри охумаг бүтүн шакирдләрә тапшырылыр, әсәрә анд онларын гарышында мүвафиг суаллар гојулур, бир нәчә шакирд чыхышлары һазырлашдырылыр вә с.

Мүзакирә үчүн әсәри мүәјјәнләшдирәкән дәрнәк рәһбәри (Ағасәф Новрузовдур) биринчи нөвбәдә әсәрин јүксәк әдејялылыгыны, шакирдләрин естетик тәрбијәси үчүн онун

эпэмийжэттин нәзәрә алыр. О, диспуты кечириләчәк әсәрләрнин сырасына ән чох тәдрис програмына дахил олан материаллары салыр. Лакин биз тәдрис програмына дахил олмайан «Үчүнчү атлы» (Ә. Кәрим), «Иткин атанын оялу» (Ә. Нәчмәев), «Сизи унутмарам» (Ш. Фәзәлиев), «Мейман» (С. Раһимов), «Бир кәнич манифести» (М. Чалал) вә башга әсәрләрнин диспутларыны да кечирмәји унутмурут.

Нөвбәти музакирәләрдән бири дә Ленин мукафаты лауреаты М. Шолоховун «Инсанын тәлеји» һекајесинә һәср олунмушдур. Һәмин музакирәдә әсас мәрузәчи VIII синиф шакирдә Камал Мирзәев әгәрин мәзмуну илә бағлы олан һадисәләр һаггында әтрафлы мәлумат верди. Сонра чыхышлар башланды. Дөрд нәфәр шакирд һекајенин мәзмуну илә әлағәдәр оларағ өз тәәсүратларыны данышдылар, сонра VIII синиф шакирди Фикри Мурадов сөз алды. О деди: шәһәрләрнин кәниш чилчырағлы күчәләри, иншаат мејданлары, јашылыға бүрүнмүш кәндләри, шәһәрләрни кәзмәк адалыи гәлбәләр һәмши севинч вә фәрәһ кәтирир. Һекајәдән көрүндүју кими, фашистлар исә һеч бир шәјлә һесаבלашмамыш, һәр шәји учуруб вилан етмишдир. Онларын јаратдығы харабалығлар инсаны дәһшәтә кәтирир. Бу һекајә ганлы муһарибәјә нифрәт һисси доғурут. Мән дә јер үзүнүн бүтүн сүлһсәвәр ушағлары кими, муһарибәјә нифрәт едир, кәндләри, шәһәрләри даим абад көрмәк истәјирәм. Арзум будур ки, бүтүнлүклә дунја инсанда дәһшәт јох, севинч доғурсун, һәјат кетдикчә даһа көзәлләшин, бол мәһсулла тарлалар, јашыл мөшәләр, абад кәндләр вә шәһәрләр бир даһа топ-түфанк алтында пуч олуб кетмәсин: сүлһ, әмин-аманлығ һәр јердә вә һәмши дәһшәтли муһарибәјә галиб кәлсин. Тәчрүбә көстәрир ки, диспутлар бир јолла апарылдыгда инчәсәнәтин даһа кениш јайылмыш бир нөвү олан бәдин әдәбијат чәмијјәт һадисәләрини чанлы образын көмәји илә көзәл бојаларла шакирдләрә шәрһ едир, мүәјјән мә'нәвијјат мүнәсибәтләрини образларын сымасында онлара чатдырыр.

Бәдин әдәбијјатда верилмиш мүсбәт образларын көзәликләри һәм дахили, һәм дә харичи формалары илә шакирдләри вәләһ едир, онлары нумунәви олмага чағырыр. Белә образларын мә'нәви сымалары илә јахындан таныш олан шакирдләр һәјатда нәјин јажшы, нәјин пис олдуғуну, һансы һәркәтнин көзәл—ләјәгәтли, һансы һәркәтнин исә чиркин—пис, иррәнч олдуғуну баша дүшүрләр. Бәдин әсәрләр үзрә апарылан јарадычы иш сәһәсиндә шакирдләр мә'нәвијјат гәјдала-

рыны гуру муһакимә вә ја план шәкиндә дејил, өзүнүн бүтүн чанлылығы, рәнкарәнклији тәбиин көзәллик формасында дәрк едирләр ки, бу да онларда күчләр емосја јарадыр. Шакирдләрин мә'нәвијјатыны күнүн тәләбләри әсасында ишкешәф етдирмәк, онларда мә'нәви зөвгү мә'нәви инама чевирмәк коммунист әхлағ гәјдаларынын көзәлликләринә сәниб олмалары үчүн биз дәрнәкдә Н. Стровскинин «Полад неч бәркиди», М. Раһимин «Ленинград көјләриндә», С. Раһимовун «Ағбулағ дағларында», Ә. Вәлиевни «Күлшән» вә б. әсәрләрин диспут вә музакирәләрини тәшкил едирик. Шакирдләр һәмин әсәрләри охујуб музакирә едәркән, образлары исләркән көрүрләр ки, башгаларыны адалтамағ, ичитмәк, тәвәзәкар олмамағ, кичикләрә көмәк, бөјүкләрә һөрмәт етмәк, үмуми ишин хейринә ичтиман-фәјдалы ишдән, әмәкдән бојун гачырмамағ мәктәблијә јарашмајан сифәтләрдир. Беләликлә, шакирдләр образларын сымасында хошакәлмәјән бу сифәтләрин әксинә коммунист әхлагынын әсас чәһәтләри илә камилләшән, онунла һәркәт едән адаларын әсил инсан олдуғларына инаһырлар. Онлар музакирәләр әсасында шүүрлу оларағ баша дүшүрләр ки, коммунизм ишинә садағәт вә онун дүшмәнләринә гаршы барышмазлығ, вәтән гаршысында мәктәбли борчуну баша дүшмәк, үмуми ишин хейринә сәрф едилән әмәклә фәаллығ көстәрмәк, јолдашчасына рәфтар, дүзлүк, доғручулуг, вәтәни севмәк, тәһсилдә зәиф олмамағ, ичтиман гәјдалара вә с. рияјәт етмәк совет мәктәблисинә хас олан ән көзәл инсани сифәтләрдир.

Бу иши јүксәк сәвијјәдә коммунизм гуручулуғу дөврүнүн сәвијјәсинә галдырмағ үчүн биз мәктәбимиздә китаба түкәнмәз мәһәббәт доғурмағ мәғсәди илә хүсуси сәһбәт-муһазирәләр тәшкил едирик. А. М. Горкинин китаб һаггында сөјләди: «...китабы севин. о, һағаныныз јукулләшдирәр. Фикриләрин, дујғуларын вә һадисәләрин мүхтәлиф долашығ ситиләсиндән баш чыхармағ үчүн сизә бир дост кими көмәк едәр. Китаб сизә, һәм инсана, һәм дә өзүнүзә һөрмәт етмәји өјрәдәр, зәка вә гәлбинизи дунја мәһәббәти илә, инсан мәһәббәти илә долдурут» кими гәјмәтли сөзләрини мәктәбимиздә билмәјән шакирд аз тапылар.

Бизим мәктәбдә естетик тәрбијә мәғсәди илә шакирдләрин билик вә јаш дәрәчәләринә мувафиг олан вә охунулмасы төвсикә олунан бәдин әдәбијјатын ајры-ајры синифләр үзрә сийаһысы, көркәмли хадимләрин, әдәбијјатшүнасларын китаб вә бәдин әдәбијјат һаггындакы гәјмәтли фикри мүәјјәнләшдир-

либ жахшы хәглә әдәбијат кабинетинә вурулмушдур. Тәчрү бә көстәрир ки, диспут вә музакирәләр һәртәрәфли јекунлашдырылдыгда шакирд охудуғу һәр һансы бәдии әсарин естек тик дәјәрини мүстәгил дәрк едә билир.

Дәрнәк мәшғәләләриндә китабларын охунулмасы ишини биз елә тәшкил едирек ки, бәдии оху шакирдләрин ичинкн гәлим ишинә манечилик төвәдир, әксинә онларын дәрседә мүвәффәг олмаларына көмәк едир. Тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләрин идрәк сәвијјәсинә ујғун олан бәдии образлар, һәјәт вә мәшғәтдәки көзәлликләр онларда нәчиб һиссләр доғурур. Бу һиссләр шакирдләри тәһсилдә, һәјәтдә ад чыхармаг, гәһрәмәнлиг көстәрмәк ешги илә јашадыр. Мәктәбимизин VIII синиф шакирди һәчәр Әлијева бәдии әдәбијата аид охудуғу китабларда республикамызын бир чох гадынлары: Ш. һасанова, Г. һасанова, С. Қәримова, Б. Талыбова вә башгаларынын өз сәадәтларини әмәкдә тапдығларынны көрмүш. бу сәадәти о, лазымынча гијмәтләндирә билдириндән, әмәк ешги ону да руһа кәтиришидр. һәчәр дәрседәнкәнар вахтларда 7 тон памбыг топламишидр. һазырда ахшам кәндик кәччләр мәктәбиндә тәһсилини давам етдирән һәчәр Әлијеванын ады республикамызын габагчыл памбыгчылары илә бир чәркәдә чәкилир. VII синиф шакирди Ајдын Ибишов исә охудуғу китабларда доста, јолдаша бәрк ајагда көмәк етмәји лазымынча гијмәтләндирә билмишидр. Ајдын Күр чајында боғулан I синиф шакирди Тофиги өлүмдән гочағлыгла хилас едә билмишидр.

Шакирдләрин ајдын, көзәл вә рәван данышыг бачарығына јијәләнә билмәләри мәктәб коллективи үчүн бөјүк сәадәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу сәадәт јалныз јарадычы әмәјин нәтичәсиндә газаныла биләр. Шакирдләрин нитгләринин низама салынмасы, бәдии сөз еһтијатларынын низама салынмасы бу адәтләри тәрбијә едир. Мәктәбдә бу адәтләри тәрбијә едән тәдбирләрдән бири бәдии гираәтдир.

Бәдии гираәти кечириләчәк әсәр үзүксәк идејали, бәдии зәнкинлијә малик олан әсәрләрдән олмалыдыр. Дәрнәк рәһбәри чалышмалыдыр ки, бәдии гираәти кечириләчәк әсәр үзәриндә апарылан практик иш шакирдләрдә көзәл данышыг габиллјјәтләри тәрбијә едә билсин. Бәдии гираәт мөгсәди илә әсәр мүәјјәнләшдирилдикдән сонра биз дәрнәјә кимләрин чәлб едилмәси үзәриндә дүшүндүк вә бу фикрә кәлдик ки, дәрнәјә рәван нитгә малик оланларла бәрәбар, зәиф нитги олан шакирдләр дә чәлб едилсин. Илк мәшғәләләрдә дәрнәк рәһбәри

шакирдләрин данышыг хусусијјәтләри илә бир дава тавыш олду, кимин нәдә чәтниллик чәкдијини, һансы сәси дүзкүн тәләффүз едә билмәдијини мүәјјән етди. Сонра бу чәтнилликләрә көмәк етмәк үчүн практик ишә башлады.

Дәрнәк рәһбәри чалышыр ки, шакирдләрин естетик гаврајышы илә бәдии мүһакимәси вәһдәтдә тәрбијә олунсун. Шакирдләрдә елә бәдии гираәт вәрдиши тәрбијә етмәдилик ки, бундан сонра шакирд һәр һансы бир әсарин гираәти заманы онун бәдии зәнкинлијини, естетик мәзијјәтини, емоционал тәсирини мүстәгил билсин.

Гираәт заманы тәләффүз, пауза (фасила), интонасија гәјдаларынын көзләнилмәмәси әсарин естетик мәзмунуна хәләл кәтирир. Бәдии гираәтә һазырлыг ишиндә бу мөгсәлә дә һөмишә дәрнәк рәһбәринин нәзәриндән гачмамалыдыр.

Жаһрындан асылы олараг бәдии әсәрләрин өзүнәмәхсус охунуш гәјдалары вардыр. Мүәллиф јаздыгы кими онун охунулмасы динләјичини руһа кәтирир, санки һәзин бир мусиги ешидилдир. Лирик әсәрләрин охунуш гәјдасындан данышыркән Б. Г. Белински јазыр ки, «Бәли, ону нә нағыл; нә шәрһ етмәк мүмкүн дејилдир: ону јалныз дүјмаг олар. һәм дә јалныз шаирин гәләминдән чыхдыгы кими дүјмаг олар; ону сөзлә нағыл етдикдә вә ја нәсрә чевирдикдә исә ичиндән зәррин, гәшәнк кәпәнәјин индичә учуб кетдији јарашыгсыз, гансыз бир габыга чеврилир». (Б. Г. Белински. «Сечялмиш мөгәләләр», Баки, Ушагкәнчәшр, 1948, сәһ. 21).

Лирик әсәрләрин гираәтини һазырлыг заманы бу мусигини сәсләнилмәси үчүн дәрнәк рәһбәри әсарин мәзмунуна бағлы олан тәсвирләрин, ремаркларын охучуда һисс-һәјәчан доғуран интонасијанын дүзкүн истифадә олунмасына хусуси диггәт едир. Әсәр үзәриндә һазырлыг заманы, образын фәрди хусусијјәтләри илә бағлы олан интонасијалардан, мимикалардан дүзкүн нәфәсалма, нәфәс вермәдән нечә истифадә едилмәси гәјдаларына риәјәт едилмәси нәзәрдән гачырылдымыр.

Көстәрилән вәрдишләрин ашыланмасында лент јазыла рындан истифадә едилмәси дәрнәк рәһбәринин ишини хејлә асанлашдырыр. О, өзү вә ја көзәл гираәтчи шакирдләрдән биринин ифасында шәр вә һекајәләрдән парчалары лентә көчүртдүрүр, онун динләнилмәсини тәшкил едир. Шакирдләрдә һәмин бәдии парчанын лентдәки кими охуја билмәсини тәләб едир. Бәдии гираәтин бу јолла өјрәвилмәси шакирдләрдә гираәтә һәдсиз мараг ојадыр.

Мәктәбимизин әдәбијат дәрнәјинин органы оған «Әдәбијат бүллетени»ндә аталар сөзләриндән, зәрби-мәсәлләрдән, халг әдәбијатынын дикәр нүмунәләриндән дә истифада едирик. Бәзән бүллетендә верилән аталар сөзү вә ја зәрби-мәсәллин ачылмасы шакирдләрдән тәләб олунур. Бу, шакирдләри ахтарышларә сәфәрбәр едир, онлар һәммин һикмәтли сөзләрин ачылмасында ја мүәллимләрә вә ја јолдашларына, ја да өз ата-аналарына мүрачиәт етмәли олурлар. Бу мүнасибәтлә ушагларә верилән ағыллы изаһат онлары фәрәһләндирир, әгли, әхлағи вә естетик мәһәтдән тәрбијә едир. Ушаглар ики-үч кәлмәдә халгын ифадә етдији фикрин дәринлијиндән һејрәтә кәлирләр. Бу да халг әдәбијатына онларын марағлыны артырыр. Онлар өз валидејиләриндән јени аталар сөзләри вә зәрби-мәсәлләр өјрәнирләр. Биз булары ја дәрнәјин әдәбијат бүллетениндә, ја да мәктәбин дивар гәзетиндә дәрч едирик. Бунунла јанашы оларағ, ушагларын хаһишинә әмәл едәрәк халг әдәбијаты, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләр һаггында мүназирәләр охумағы тәшкил едирик.

Дәрнәкдә диспут вә мүзакирәләрин јарадычылығла апарылмасы шакирдләрин бәдин исте'адыны артырыр, онлары ше'р, һекајә, мәзmunлу мәгаләләр јаза билмәк сәвијјесинә јүксәлдир. Дәрнәјимизин јетишдирмәләринин республика вә рајонларарасы гәзетләрдә ше'р вә һекајәләри мунтәзәм дәрч олунур. һазырда М. Әлијев адына Театр Институтунда охујан кәчч шаир С. Зәрдаби бу дәрнәјин јетишдирмәләриндән едир.

Айдын Бабајев дә дәрнәјин фәалларындыр. Онуң Учар вә Күрдәмир рајонларарасы гәзетләриндә 30-дан чоғ лирик, сатирик ше'рләри, тәмсилләри дәрч едилмишдир.

Бизим мәктәбимиз үзрә һәр ил ән јахшы ше'р охујан, ше'р, һекајә, мәгаләләр јазанларын мүсабиғәси кечирилир. Белә мүсабиғәләр дәрнәк үзвләрини әмәли јарадычылығ ишинә мәлб едир. Мүсабиғәләрдә јахшы көстәрничиләр әлдә едән шакирдләр әдәби-бадин китабларла мүкафатландырылырлар.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ТӘКРАРЫН ТӘШКИЛИ БАГГЫНДА»

Бөјүк педагоғ К. Д. Ушински јазырды ки, мүтәәдијән көһнә дәрси тәқрар едиб вә һәр тәқрар заманы бир гәдәр јени шеј алағ етдикдә, ушаглар сәјсиә-һесабыз фактлары мөһкәм мәннәмәјирләр, һалбуки о, әввәлки билијин мөһкәм бүнүврәси үзәриндә јенини гурмадан бу фактлары бир-биринин ардынча мәннәмәли олсајды, буна һеч вахт мүвәффәғ олмазды. Одур ки, тәқрар тә'лим процесиндә әсас рол ойнајыр вә бу процесин тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

Тә'лимдә тәқрарсыз кечинмәк мүмкүн дејилдир. Чунки тәқрар, һәр шејдән әввәл, кечилмиш материалын унутулмасынын таршысыны алыр вә онун мөһкәм јадда сахланмасына көмәк едир. Тәқрар јени материалын мәннәмәлиләсини асанландырыр, шакирдләри мүгајисә апармаға, нәтичә чыхармаға, үмумиләшдирмәләр етмәкә алышдырыр вә бу өрдншләрин инкшафна шәрәит јарадыр. Бујдан башға, мүхтәлиф заманларда кечилмиш материалы тәқрарын көмәји илә адаләтләндирилир, үмумиләшдириләрәк система салыныр. Тәқрарын вәситәсилә кечилмиш материалын шакирдләр тәрәфиндән нечә мәннәмәлидији, онларын билијиндәки кәсирләр мейдан чыхарылыр вә буларын арадан галдырылмасы үчүн лазымы тәдбирләр көрүлүр.

Тәқрар шакирдләрин газандығы биликләрин кәјфијәтчә јахшыланмасына көмәк едир. Тәқрарын көмәји илә шакирдләр кечилмиш материалы садәчә оларағ, јадә кәлмәјр, һәм дә ону дәриндән мәннәмәјирләр. Буна көрәдир ки, тәқрар тә'лим ишиндә бөјүк әһәмијет көб едир. Азәрбајчан ДЕТПИ-нин әлми ишисини Ј. Әфәндијев өзүнүн Јахынларда Азәрбајчан ССР Маариф Назарлијинин тәдрәс-методика ше'бәси тәрәфиндән вәзир олунан «Азәрбајчан дилиндән тәқрарын тәшкили һаггында» методик мәктубунун мөвзү суну тәқрар вә онун әһәмијәти мәсәләсинә һәср етмишдир.

Һәмин методик мәктубдә тәқрарын тәшкилинин бир сыра үмуми мәсәләләриндән, онун әһәмијәти вә новләриндән данышылыр. Китабчада тәқрарын мүхтәлиф новләриндән сәмәрәли истифада етмәјин конкрет јоллары һаггында мүәллимләрә бир сыра фәдәли мәсләһәтләр верилир.

«Азәрбајчан дилиндән тәқрарын тәшкили һаггында» китабчасында «Тәқрарын әһәмијәти», «Тәқрарын кәјфијәтини тә'лим едән бағлыча шәрәтләр», «Тәқрарын новләри» («Дәрс илнини әмәлиндә апарылан тәқрар», «Чарн тәқрар»), «Үмумиләшдирмә тәқрар», «Дәрс илнини солунда апарылан тәқрар»дәк сәһә олунур.

Һәмин методик мәктубун редактору педогоғи сәләмәт һәммәдә М. Нәсоновдур.

«СОВЕТ ЭДӘБИЯТЫНЫН СОН НАИЛИЖӘТЛӘРИ.»

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлиги тәрәфиндән төсдиг әдил миш «Совет әдәбијјаты» дәрслији 1964-чү илдә нәшр олунмушдур. Икин програмда олан «Совет әдәбијјатынын сон наилижәтләри» мөзәсуә вә ССРИ халқлары әдәбијјатынын бир нечә нүмајән дөләринин һојат вә јарадычылығы, еләчә дә партија вә дөләттин әдәбијјат вә инчәсонәтин гаршысында гојдуғу сон вәзифәләри «Совет әдәбијјаты» дәрслијиндә өз әксини талмамышдыр.

Орта мәктәбин јенидән гурулмасы илә олагәдәр олараг јени дәрәҗиләрин јарадылмасы тәхирә салыңдығындан, јакын 1—2 дәрә индә шакирдләрә вә мүәллимләрә практик көмәк мәгсәдә илә Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлији вә Азәртәдриснәшр «Совет әдәбијјатынын сон наилижәтләри» китабчасының нәшринә мәгсәдә әдгүн һесаб етмишдир.

«Совет әдәбијјатынын сон наилижәтләри» китабчасынын ки ринишдә «Азәрбајҗан совет әдәбијјатынын сон наилижәтләри» һаг ғында тәһсә, лакин долғун вә мөзәмулу хуласә верилр. Сонра «Дунја гопур», «Јошулар», «Мүһарибә» романларынын мүәллифә Әбулһәсән Әләкбарзәдәнин «Тамаша гарынын нәваләри» повести нин, Ә. Вәлліјевин јарадычылығында, һәм дә бәдин нәсримиздә мә рағлы һадисәдән бәһс едән «Вудағын хатирәләри» романынын тәһ җили верилр.

Бундан сонра сон илләр бәдин нәсримиз саһәсиндә мәһсулдар ишләјән әдибләрдән бири—Илјас Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост», чохлу һекајә, повест вә романларын мүәллифи, ахыр за манлар исә анчаг һекајәләр јазмағла бу жанрын инкишафына кө мөк едән, Мир Чолалын «Мәзәли һекајәләр», «Хатирә һекајәләри», «Мүнүн һекајәләри» һекајәләринин тәһлилиндән бәһс олунур.

Китабчада инди поэзија вә бәдин нәсримизин инкишафында мүһүм рол ойнајан, Војун Вәтән мүһарибәсинин ахырларында, јакуд ондан бири-ин ил сонра әдәбијјатымыза көлән итәһәдәдәлә көч ләрдән: В. Ваһабзәдә, Н. Бабајев, Н. Һүсәјнов, В. Бајрамов, И. Шыхлынын ағры-ағрылығда јарадычылығыларындан бәһс олунур.

«Гардаш халғлар әдәбијјатынын наилижәтләри» башлығы алы ғында Муса Чолийин, Мухтар Ауезов, һакоп һакопјанын һојат вә јарадычылығындан бәһс олунур.

«Совет әдәбијјатынын сон наилижәтләри» китабчасы «Совет әдәбијјаты» дәрслијинин 1964-чү ил нәшринә олағә әдәбијјат кими нәшр олунмушдур.

Китабчанын мүәллифи П. Хәлилов, редакторлары Ә. Гарабаҗ ны, Ф. Ферәтов јолдашлардыр.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИНИН СЕМАСИОЛОКИЈАСЫ.»

Сөзүн мә'насы һагғында елм—семасиолокија дилчијјини өн мү һүм проблемләриндән биридир. Бу проблем дилдәки сөз вә ифадәләрин мә'на вә мә'на хүсусијјәтләринин тәдиг мәсәләси илә мәшғул олур. Бу мәсәлә дилчијјинин мүстәғил бир шө'бәси кими XIX әсрдә мејдана кәлмишдир. Лакин һәмин вахта кими сөзүн мә'насы проб ләми ағрыча елм кими өјрәнилмамышдир.

Азәрбајҗан дилчијјиндә мә'на мәсәләләринин тәдиги илә әсәли сурәтдә сон заманларда мәшғул олунмаға башланьлмышдыр. Аз вахт ичәрсиндә мүәјән гәдәр семасиолокија тәдигат ишләри апарьлмышдыр. Профессорларьмыздан С. Чәфаровун бу саһәдә хүсуси ишләр көрдүјүнү гәјд етмијик. Белә ки, онун мә'на мәсәләләриндән бәһс едән әсәрләри семасиолокија саһәсиндә чох гүмәтли тәдигат ишидир. О, бу әсәрләриндә Азәрбајҗан дилиндәки сөвләрин мә'на нәваләрини вә мә'на гуруларыны елм әсәсдә шәрһ етмишдир.

Бундан башга дилимизин семантикасында бир сыра дәрә лик, вәсант вә елми мәғаләрдә дә бәһс олунмушдур.

Бүтүн булар исә дилимиздәки сөз вә ифадәләрин мә'налары ны өјрәнмәк саһәсиндә илк адымлардан сајьлмалыдыр, һазырда бу мәсәләни давам етдирмәк Азәрбајҗан дилчијјинин гаршысында дуран чох мүһүм вәзифәләрдәндир.

Филолог елмләр һәмизәди А. Гурбанов да јакынларда чандан чыхмыш әсәринин мөзәсууну мүасир Азәрбајҗан дилинин сәмә сиолокијасы мәсәләсинә һәср етмишдир.

Бу китабча 9 параграфдан вә бир киришдән ибарәтдир. Китабчанын сонунда мүәллиф истифадә етдији әдәбијјатын кәстәрчилик ин дә вермишдир.

«РУСЧА—АЗӘРБАЈҖАНЧА» ЛҮГӘТ

Азәрбајҗан «Маариф» нәшријјаты «Русча—Азәрбајҗанча» тә сә фразеолоки лүгәти»ни чандан бурахмышдыр. Лүгәт азәрбајҗанчыл ар үчүн рус фразеолокијасына даир мә'лумат китабчасыдыр. Јени лүгәт рус бәдин әдәбијјат вә публицистика әсәрләринин мүталиәси заманы рус дилини өјрәниләрә јардымчы вәсантдир. Лүгәт күтә ән тиража нәшр олунмушдур.

«МҮГАЈИСӘ ПРИЈОМУНДАН ИСТИФАДӘ ЕДИЛМӘСИ.»

Мөктәбдә тә'лимни кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн бојук әһәмијјәтә малик олан пријомлардан бири дә мүгајисә пријомундур. Мүга јисә пријом биликләрин шүурлу сурәтдә мәнлиәсәнилмәсини вә мөһ көм јадда сахланьлмәсини тә'мин едир. Бу пријом ејни замандә шакирдләри мүстәғил сурәтдә дүшүнмәјә, мүһакимә јүрүтмәјә, чә си вә һадисәләр арасындакы мүһүм олағә вә мүнәсибәтләри дәрк етмәјә алышдырыр. Лакин буна бахмајараг бу вахта кими педаго жи әдәбијјатда үмүмијјәтлә мәүгајисә пријому, хүсусән онун елми әсәсләры олдуғча зөиф ишләнишишдир. Белә ки, бу саһәдә һолә елә бир самбаллы әсәр јазьлмамышдыр.

Н. Казьмовун бу јакынларда чандан чыхмыш «Мүгајисә при јомундан истифадә едилмәси» әсәри бу саһәдә јазьлдан «самбаллы» әсәрләрдән сајьла биләр.

Мүәллиф бу китабда педагожи әдәбијјатда аз ишләниши вә тә лимини кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн бојук әһәмијјәтә малик олан мүгајисә пријомундан, хүсусән онун елми әсәсләрындән бәһс едир. «Мүгајисә пријомундан истифадә едилмәси» китабында мүга јисә пријомунун елми әсәсләры—фәлсәфи, физиолоки, психолоки вә мәнтиги көкләри шәрһ олунур, бу пријомдан тә'лим процесиндә

истиғада етмәјин әзүриликү кәстәриләр. Буиңдан башға мугајисә пријому илә тәлим үсүлләри арасындагы ғаршылығлы мунәсибәтләр. һабелә мугајисә пријомунуи повәтери, вариантлары вә оныларын хүсүсәтләри һарактеризә едиләр. Дәрәдә мугајисә пријомунда истиғада етмәјин нәзәријә вә төчрүбәсини бәзи мүнһәм чәһәтләри әһәтә олунур.

Мугајисә пријомундан мүнвәфәғијәтлә истиғада етмәк үчүн онун елми әсәсләрини билмәк ләзими.

«Мугајисә пријомундан истиғада едилмәси» китабы «Кирришәдән вә ашағыдан» 1. мугајисә пријомунун елми әсәсләринә даир аңлајыш; 2. мугајисә вә объект; 3. мугајисәнин мәлтиги әсәсләри; 4. мугајисә пријомунун башлыча хүсүсәтләри; 5. мугајисә пријомунун башлыча нәвләри вә вариантлары; 6. мугајисә пријомундан истиғада етмәјин бәзи мәсәләләри фәсилләриндән ибарәтдир.

Бу китаб бүтүн фәнләрдән дәрә дәрән мүнәллимләрә вә диққәт мәһриф ишичләринә аңддыр.

«АЗӘРБАҶЧАНДА КИТАБХАНАЧЫЛЫҒ ИШИ»

Китаб—инсанларын тәрбијәсиндә вә оныларын шуүрларынын формалашмасында ән күчлү вәситләрдән биридир. Чәмјијәттин бүтүн мәнвән сәрвәтләрини топланыб сахланмасында китаб бөјүк рол ойнадыр. Бөјүк рус ингилабчы-демократы, материалист философу А. И. Кертсен демийшдир ки, бүтүн инсан һәјәти, мүнвәзәм оларға китаба өзүнә мөскөн салмышдыр: тајфааар, инсанлар, дөвләтләр арадан чыхмышларса да китаблар галмышдыр. Китаб инсан һәјәти илә бирликдә бөјүмүш, онун биликләри илә чиләланымшыдыр.

Н. К. Крупскаја дејир ки: «Китаб үсиңләрдә, әмәкдә, мубәри вәдә күчлү силаһдыр. О, инсанлары чәмјијәттин һәјәт вә мубәризәси төчрүбәси силаһы илә силаһландырыр, оныларын көрүш дәирәсини кеңийшдирди, билик верир ки, бунун да көмәји илә инсанлар тәбиғи өзләринә хидмәт етмәјә мәчүбр едирләрә».

Китабын көмәјилә китабханачылар келиш охучу күтләләрини тәрбијә едир, оныларын көрүш дәирәсини кеңийшдирди, адамларын мәдәни һәкимәти һәрдем сәһәрәтәрә едилди. Одур ки, китаблары горујуб кәләчәк нәсилләрә сахламагдан өтрү инсанлар һәлә чох гәдим заманларда китабханалар јаратмышлар. Догрудур, гәдим китабханалар өввәлләрдә китаблары әсәсән топламаг вә мунәфизә етмәк мәгсәди күдүмшләр. Лакин заман кеңикчә китабхана аңлајышы тәдричән кеңийшләмиш, китаблардан башға гүјмәтли әлјамаһларыны да топлајуб орада сахламышлар. Вәдәјиклә, дунја елм вә мәдәнијјәтинин өлмәк әсәвләри китабханаларда сахланылараг бизим әһәмәтизә гәдәр келиб чатмышдыр. Даһа сонралар исе китабханалар һет-кәдә зијәлиларын севдији јерләрдән бири олмушдур. Зијәлилар китабханаја кәлмиш, бурадан китаб алыб истиғада етмәјә башламышлар.

Јетин совет адамынын јетишмәсиндә, онун идеја тәрбијәсиндә китабын мүнәсәна әһәмијјәти вардыр. Күтләләрин тәвсик алмасы үчүн, өз-өзүнә билик кәсб етмәк үчүн, өз теһнича вә истеһсалат ихтисасыны јүксәлтмәк үчүн китаб чох көрнәмәли бир вәситтедир. Мәһә бунә көрдүр ки, китабы горујуб сахламаг әсәс шәрәтләрдән биридир.

Төчрүбә кәстәрир ки, китаблар әсәсән китабханаларда јакшы горујуб сахланылдыр. Одур ки, та гәдим заманлардан бәзи Мисирдә, Чиндә, даһа сонралар исе Рәмадә, Јунәнистанда вә башға гәдим өлкөләрдә дөврүнә көрә аңыш китабханалар олмушдур. АзәрбајҶанда да илк китабханаларын јаранмасы тарихи уығ әсләрә аңдыр.

Бүтүн бунлар һаггында јакшыларда Азәрнәшр тәрәфиндән чәпдан чыхыш «АзәрбајҶанда китабханачылығ иши» китабында әсәл вә втрафлы мәлүмәт әлдә етмәк олар. һәмми китабада АзәрбајҶанда китабханачылығ иши һаггында мәлүмәт верилди.

«АзәрбајҶанда китабханачылығ иши» XII әсрән 1920-чи илләк олан дөврү әһәтә едир. Мүәллиф бу әсрнин үзәриндә 10 илләк артыг ишләжик, тәдриғат апармыш, оныларча архив сәһәдәти нәзәрән кечирмишдир.

Бу китаб киришдән вә 4 фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәснә «XII—XIII әсләрдә АзәрбајҶанда китаб вә китабхана» адланыр. Бу фәсилдә XII—XIII әсләрдә гәдим АзәрбајҶан китабханалары вә оныларын тәшкили, иш үсүлләри, һабелә Низамни Кочубеини, Хәтиб Тәбризини шәхси китабханалары, 1258-чи илдә Чөвүб АзәрбајҶанын Марага шәһәриндә Нәсрәддин Тусини рәһбәрлији илә тикилән рәсәдхананын јанында ачылмыш китабхана вә с. һаггында мәлүмәт верилди.

«XIV—XVIII әсләрдә АзәрбајҶанда китаб вә китабхана» адланан икинчи фәсилдә «Шәһ Исмајил Хәзәрнин китабханасы вә Әр-дәбилдән китабхана» адланыр (шәхси китабханалар), үчүнчү фәсилдә XIX әсрдә АзәрбајҶанда китаб вә китабханалар (мәтбуат, төчмөләр, А. Вақыхановун шәхси китабханасы, Шамаһ китабханасы, ермән хәјријә чәмјијәтинин китабханасы, мәктәб китабханалары, ичтиман гираәтханалар), дөрдүнчү фәсилдә XIX әсрнин сону вә XX әсрнин илк ијирми илиндә АзәрбајҶанда китаб вә китабханалар вә и. а. бәс олунур. һәмни фәсил дәмәк олар ки, әсәс һиссәни тәшкил едир. Бурада Вақыһның нефт рәјонларында вә шәһәр вә тәисә олунан китабханалар, 1905—1920-чи илләр арасында Вақы вә онун рәјонларында ачылан китабхана-гираәтханалар һаггында данышылдыр. Китабын сонунда архив сәһәдәри верилди.

«АзәрбајҶанда китабханачылығ иши» китабынын мүәллифи һ. Тағыјев, редактору Ф. Мәммәдовдур.

«АЗӘРБАҶЧАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА»

Совет мәктәбиндә тәдريس ишини әсәс тәшкилат формасы дәрәдир. Белә ки, һәр бир дәрә дүкүн гурулмалы вә планлашдырылмалыдыр. Бунун үчүн һәр бир фәннин тәдريس методикасы вардыр. О күмләдән АзәрбајҶан дили тәдريسини методикасы, дил елми иши әсасыны өјрәдән тәдريس үсүлләрини вә тәлим-тәрбијә ишини нәвләрини мујәһләшдирмәкдә мүәллима јакшыдан нәмәк едир.

Бүтүн башға фәнләрдә олдуғу кими, АзәрбајҶан дили тәдريسини методикасы да мәктәбин јакшы төчрүбәләрини елми сурәтдә үмумиләшдирәрәк, мүәллимләрнин табағчыл јарадычы ишләринә вә мәһтәбни күтләви төчрүбәләринә әсәсләнәр.

АзәрбајҶан дили тәдريسини методикасы хүсүсәт методика сајы-

лыр və өз фəнинин тəдрисини нəзəri чəхəтдən əсасландырылмыш систем узрə гурмагда мўəлимə кəмək едир.

Бунунла əлагəдар олараг сон заманларда нэм програм вə дəрсликлєримизə, нэм дə Азəрбајчан дили тəдрисини практик мəsələлєринə даһа чох диггət верилир. Белə ки, инди əсас вəзифа шакирлєрин дəрс Јукуну əзалтмаг, онларын əлдə етдиклєри билек вə вэр диллєри инкишаф етдирмək, шакирлєрин савад севийјосили əһмијјətли дərəчədə артырмагы тəмин етмэкдэн ибарəтдир.

Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тəдрис-методика шєбєсини јахылларда нəшр етдирдији «Азəрбајчан дилинин тəдриси баггында» тəлимати методик китабчада Азəрбајчан дили мўəллимлєринин гаршысында дуран мўнум вəзифələрдən бəсə олунур. Китабчада шакирлєлєр Јуксək билек вєрмək, савадлы јазы вə зəнкянитт мэдэнијјати угрунда мубаризə, габагычыл тєчрүбə вə онун ејрєвиллиб јайылмасы кими мəsələлєрдən данышылар.

«Азəрбајчан дилинин тəдриси баггында» китабчанын мўəллифи профессор А. С. Абдуллајев, редактору филологи елмлєр нэмвэди Ə. Əфəндизадэдир.

«ИНСАН ВƏ ЗАМАН»

Көркэмли шаир вə əдiblєримиз сырасында нəјат вə јарадычылыгы орта мəkтəблєримиздə ејрəнијлən шаирлєримиздən бири дə Б. Ваһабзадэдир.

Лирик əсəрлєр, поэмалар мўəллифи кими танынан Б. Ваһабзадə Бєјүк Вəтан мўнарибəsi иллєриндə бəдин сənət əлэмини гэдэм басмыш вə бу күндən дə о. өз халгынын дєрин нєрмэт вə мəһəббətини газанмага мубаффəг олмушдур. Буна кərə дə охучулар онун əсəрлєрини бєјүк нєјачан вə үрək чырпынтысы илə охујур, тəрифлєјир, əзбэрлєјирлєр.

Бəхтијарын əсəрлєриндə мўасир вə долгун фикир ифадэ олунур. О, бəдин сənət əлэминдə бєјүк сур'этлə артыр, јарадычылыгынын мөвдэ данреси исə кетдикчə даһа да кенишлэнир. Шаир, мустəјли бəдини услубуну јаратмага инадла чалышыр. Бу чəхəтдэн онун Јахылларда Азəрбајчан тэрэфиндэн чалдан чыхыб сатыша бурахылан «Инсан вə заман» əсəри диггəти чəлб едир. Бу китабда шаирин сон заманларда јаздыгы шєр вə поэмалар топланмышдыр. Онун јарадычылыгында сənəткар сурəтини дєрин мəһəббət вєрдир. Сənəткар сурəти онун əсəрлєриндə бир силсилə тəшкил едир. «Шобя-Ничран» поемасынын гəһрəманы даһи Азəрбајчан шаири М. Фүзулидир, «Аглар күлєн»дə хал шаири М. Ə. Сабирдир.

«Јоллар—огуллар» поемасы гəһрəман əлчəзаирлилєрин азадлыг адурушмаларына нəср олунмушдур... Шаир бєјүк Низамиде, Ч. Мəм-мөдгүлдүздəдэ, Ү. Начыбєјова, С. Вургула вə б. да шєрлєр нəср етмишдир.

Онун «Тохучу» поемасы вə с. əсəрлєри тəдрис олунур. О, бу поема дəһмг дунјасынын адамларына өз мəһəббətини ифадэ едир.

Бəхтијарын сон заманларда јазмыш олдугу шєр вə поэмалары нəјачансыз охумаг олмур. Хусусən совет кендлєринин əхлаги сифəтлєрини шаир бєјүк мəһəббəтлə тэрэнчум едир.

Шаирин «Инсан вə заман» китабында «Ики саат», «Кимдир мəним дўшманим», «Сəјахəт дəфтєриндэн», «Сорушма», «Ширин ар

зулар», «Поэмалар» башлыглары алтында бир сыра əсəрлєри дəрс олунмушдур.

«Инсан вə заман» китабына јазычы-тəнгидчи Н. Мəһди «Нараһа» шаир» башлыгы алтында гыса вə мэмумчулу бир кириш дə јазмышдыр.

«БАБАРИСТАН» АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНДƏ

Бєјүк тачик шаири, алим вə мусигишунасы Ə. Чами XV əсрдə јашамыш, јазмыш вə јаратмышдыр. О, өзүндən сонра бєјүк бир ирс гəјуб кетмишдир. Чами əллијə гэдэр əсəрин мўəллифин олмушдур. Булардан 34-ү нəср, 16-сы шєрлə јазылмышдыр. Онун нəср əсəрлєри ичарисиндə бəдин əһмијјəти олан јалмыш «Баһаристан» əсəридир. «Баһаристан» əсəри XIII əсрин мəшһур дидактик шаири Сəди Ширазинин «Күлүстан»ына нəзирə олараг јазылмышдыр. Шаир бу əсəри 73 јашында оларкən јазмышдыр.

Чаминин əсəрлєри ичарисиндə «Баһаристан» хусуси јер тутур. Əсəр сəкиз фəсилдən ибарəтдир. Шаир бу əсəри биринчи фəслини мəшһур суфи шєјхлєринин кəламларына, кичини фəсли алим, фи лософ, никмэт саниблєри вə дунја көрмүш адамларын рəвəјят вə нєкəјлєринə, үчүнчү фəсли шаһлар вə һөкмдарлар баггындагы рəвəјят вə нєкəјлєрə, дөрдүнчү фəсли олачыгылыг вə сəхавəт, бешинчи фəсли мəһəббət вə севкəјə, алтынчы фəсли назыркываблыга, једдинчи фəсли шаирлєрини нəјат вə јарадычылыгына нəср етмишдир. Сонунчу, сəкизинчи фəсли нєјванларын дилиндən данышылан нєкəјят вə рəвəјятлєрə андир.

«Баһаристан» дунјанын бир чох диллєринə тəрчүмэ олунмуш вə бу да онун мўəллифинə дунја шєһрəти газандырышыдыр. Бу əсəри он дөрд нєкəјлєс 1935-чи илдə К. Чајкин тэрэфиндэн рус дилинə тəрчүмэ олунмуш вə ајрыча китабча шəклиндə орижиналы илə бирликдə чап едилмишдир.

«Баһаристан» əсəри 1964-чү илдə илк дəфə олараг Азəрбајчан дилинə тəрчүмэ олунмушдур. Əсəри Азəрбајчан дилинə Рəхим Султанов тəрчүмэ етмишдир. Тəрчүмэчи əсəрин тəрчүмэси үзєриндə ишлєркən бєјүк вə көрнин эмək сəрф етмиш, тəрчүмэ заманы фикрин дүрүстлүјүнə, тəрчүмэнин орижинала јахын олмасына с'ј көстөрмөси, нман дахилдидə сəч, гафидə вə сөзлєрн аһнєкдарлыгынын вə белəликлє, əсəрини м'аһи сəррастыгы вə услуб дегиглијинин сахланмасына чалымышдыр.

Чами јарадычылыгында дөврүнүн мəһдудийјəти илə əлагəдар олан көлкəли чəхəтлєр дə вєрдир. Лакин буна бахмајараг шаирин јарадычылыгында мўасир дөвр илə сəслəнэн мутэрэгги чəхəтлєр дə вєрдир. Бу, кəчч нэслин коммунист тэрбијəsi үчүн јарарлы олан, əдалəти вə дүзлүјү тэрэнчум едэн мотивлєрдидир ки, булар нəлə дə өз гүмөгүни итирмэмишдир. Белə нарчалар «Баһаристан»да чөхдур.

Мөктəбилєримизин коммунист тэрбијəsi ишиндə белə парчалардан јери калдикчə мəсэсдə мубафиг шəкилдə истифадэ едилмəsi бизчə, даһа јахшы олар.

«ТƏВАЗƏКАРЛЫГ ВƏ ЛОВҒАЛЫГ БАГГЫНДА»

Сов. НКП МК нјун пленуму партијанын идеоложи ишинин нөвбети вьзифоларини музакиро едэрк назыркы шорантде идеја-тербије ишинин аһмијјəтини вə ону даһа да гүвəтландирмək зарурəтини ху-

сусн оларга гөйд етмишир. Мүасир дөврдө идеологи ишни өсас вө зифәси партијанын програмында көстөрилән өхлаг ипринсилләри өсасында јени инсан тәрбијә едиб јетиширмәкдән ибарәтдир. Коммунизм гуручусунун өхлаг кодексинә дахил олан принсиллар ичәрисиндә мүһүм јерләрдән бирини дә тәвазөкарлыг вә садәлик тутур. Тәвазөкарлыг вә садәлик инсанын јалпыз өз јолдашларына, коллективә, айләсинә, халгына вә партијасына бәсләдији мүнасибәти дејил, һәм дә онун өзүнә бәсләдији мүнасибәти ифадә едир.

Тәвазөкарлыг коммунист өхлагынын коллективчилик вә инсан пәрвәрлик принсилләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Тәвазөкарлыг һәр шөјдән әввәл, адамдан өзүнү һеч бир вахт коллективдән, јолдашлардан үстүн тутмамагы, өзүнү даим коллективин бир үзвү һесап етмәји, онун мөнафејини өз шөхси мөнафејиндән үстүн тутмагы тәләб едир. Әсил тәвазөкар адам өзүндән дәм вурмагы, өз шан-шөһрәтиндән, шүчаатиндән данышмагы сөвмир, башгаларынын ону тәриф етмәсини, онун үстүнлүјүнү көстөрмәсини хошламыр. Тәвазөкарлыг өзүнү башгаларындан јүксәк тутмага, өз үстүнлүкләри илә өјүнәрәк ловғаланмага көкүндән эиддир. Тәвазөкар адам јахшы баша дүшүр ки, нисбәтән аз савадлы, аз габилијјәтли адамлардан да бәзи шөјләр өјрәнмәк олар. Тәвазөкар адам јахшы баша дүшүр дашларындан өјрәнмәји өзү үчүн ејиб һесап етмир, јолдашлары өјрәтмәклә бәрәбәр, һәм дә онлардан өјрәнир. О, халг ичәрисиндә кениш јайылмыш беле бир фикри өсас тутур ки, билмәмәк ејб дејил, билмәјиб өјрәнмәмәк ејибдир.

Бүтүн јухарыда кедән сөһбәт һаггында чапдан јени чыхмыш «Тәвазөкарлыг вә ловғалыг һаггында» адлы китабчадан кениш вә әтрафлы мә'лумат алмак олар.

«Тәвазөкарлыг вә ловғалыг һаггында» китабчасыны Азәрнәшүр бурахмышдыр. Онун мүәллифи Ф. Рамазановдур. Мүәллиф өз охучуларына төгдим етдији һәмни китабчада коммунист өхлагынын өсас чөһөтләриндән олан тәвазөкарлыг вә садәликдән, онларын нечә вә не шөкилдә тәзаһүр етмәсиндән, инсанларын һансы јолларла тәрбијә олунмасындан бәһс едир. Китабчада һәмчинин тәвазөкарлыг она там әкс олан ловғалыга гаршы гөјулур, ловғалыгын инсанларда әмәл етмәси сәбәбләриндән, инсанларын ичтиман истеһсал фәалијјәтиндә вә шөхси һәјатында онун төрәтдији мәнфи нәтичәләрдән, онун ардан галдырылмасы јолларындан да әтрафлы данышылыр.

Редаксија һөјәти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәшәдов.

Чапа имзалағымыш 16/II-1965-чи ил. Кағыз форматы 60×84/16=3.50
кағыз вәрәги: 6.37 чап вәрәги.

ФГ 00338.

Сифарыш № 140.

Тиражы 6.100.

Редаксијанын үйваны: Бақы, Һөкүмәт еви, 10-чу мәртәбә, 1008-чи отаг.
Бирләшмиш иһпријјат мәтбәәси, Бақы, Нефтичиләр проспекти, 137.

25 гэд.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1986